Kulturminneplan

2020

FÆRDER KOMMUNE
– med vind i seilene

FÆRDER KOMMUNE

Innhold

1. FORORD 5

2. INNLEDNING 5

2.1 Formål 5

2.2 Avgrensning 5

2.3 Prosess og medvirkning 6

2.4 Konkrete utfordringer 6

2.5 Definisjoner 7

2.6 Forventninger og forhold til andre planer 9

3. AKTØRER OG VIRKEMIDLER 18

3.1 Kulturminneforvaltningens myndigheter 18

3.2 Andre aktører og etater med ansvar 19

3.3 Lokale lag og frivillige organisasjoner 19

3.4 Grunneiere 20

3.5 Juridiske virkemidler 20

3.6 Økonomiske virkemidler 25

3.7 Verdiskaping 26

4. STATUS OG KUNNSKAPSGRUNNLAG FOR KULTURMINNER I FÆRDER 28

4.1 Askeladden 28

4.2 SEFRAK-registret 31

4.3 Kulturminnesøk.no 34

4.4 Tidligere registreringer og andre oppslagsverk 34

5. KOMMUNENS KULTURHISTORISKE BAKGRUNN 36

6. PRIORITERTE TEMAER 44

6.1 Kystkulturen og sjøfarten 44

6.2 Jordbrukets landskap og kulturmiljøer 57

6.3 Forsvars- og krigshistorien 64

6.4 Turisme og fritid 70

6.5 Andre viktige kulturminner 74

7. HANDLINGSDEL 100

7.1 Innsatsområde Forvaltning 101

7.2 Innsatsområde Bevaring 102

7.3 Innsatsområde Formidling 103

7.4 Rutiner og ansvar 104

7.5 Færder nasjonalpark 105

7.6 Klimaendringer 105

7.7 Skjøtsel og skilting 106

7.8 Eksempler på lokalt kulturminnearbeid 106

8. VEDLEGG - KILDER OG ANDRE REFERANSER 110

9. VEDLEGG - FREDETE BYGNINGER OG ANLEGG 113

9.1 Automatisk fredete bygninger 113

9.2 Vedtaksfredete bygninger 113

9.3 Forskriftsfredete bygninger og anlegg 117

9.4 Listeførte kulturminner 118

10. VEDLEGG - OMRÅDER AVSATT TIL HENSYNSSONE I KOMMUNEDELPLAN 119

10.1 Hensynssoner i kommunedelplan 119

10.2 Regulert til bevaring i reguleringsplan 120

11. VEDLEGG - STØTTEORDNINGER 120

12. VEDLEGG - KULTURMINNER I KOMMUNEPLANENS AREALDEL..... 122

1. Forord

De gjeldende nasjonale målene for kulturminneforvaltningen er at mangfoldet av kulturminner og kulturmiljøer skal tas vare på som bruksressurser og som grunnlag for verdiskaping, kunnskap og opplevelse. Det er et felles ansvar å ivareta disse ressursene som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet. I dette ligger forståelsen av at et representativt utvalg av kulturminner og kulturmiljøer bevares og bidrar til en bærekraftig utvikling av samfunnet.

Dette er Færder kommunes første kulturminneplan. Gode valg og prioriteringer forutsetter et godt kunnskapsgrunnlag og bevisste holdninger slik at fremtidige generasjoner sikres tilgang til kulturarven. Gjennom bevisstgjøring av hvilke verdier og kvaliteter som finnes, vil kommunen kunne arbeide målrettet for å ta vare på sin egenart og tilrettelegge for en god utvikling forankret i historien.

2. Innledning

Kulturminneplanen er delt opp i tre deler. Den første delen omhandler lover, føringer og forventninger, begreper og aktører som er nyttige å forholde seg til i forvaltningen av kulturarven. I andre del presenteres en oversikt over viktige særtrekk ved historien på og rundt øyene i Færder kommune, samt de kulturhistoriske temaer som er vurdert til å ha størst betydning for forståelsen og opplevelsen av kommunen i dag. Kulturminneplanens tredje del inneholder en handlingsdel med tiltak og strategier knyttet til både forvaltning og formidling. Til sist en litteraturliste og vedlegg med liste over støtteordninger og kulturminner som har juridisk vern.

2.1 Formål

Formålet med denne planen er å skaffe oversikt over kulturminner og kulturmiljøer, både som del av kulturarven og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning i kommunen. Planens intensjon er videre å styrke en felles identitetsfølelse for den nyetablerte kommunen. Kulturminneplanen har dermed tre overordnede mål som alle er avhengige av hverandre:

1) Plassere Færders kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap i en felles kulturhistorisk sammenheng
2) Øke bevisstheten om kulturminnene, kulturmiljøene og kulturlandskapet gjennom formidling og informasjon
3) Fremme tiltak for å sikre og forvalte kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap i Færder kommune

2.2 Avgrensning

Færder kommunes første kulturminneplan omfatter i første rekke materielle kulturminner, men den viser også til verdien av immaterielle kulturminner som stedsnavn, tradisjon og sagn. De temaer som er blitt prioritert og fremhevet, er valgt fordi de har bidratt til å gi Færder en identitet ved sine særpreg. Disse sporene etter kulturarven står av ulike årsaker i økende grad i fare for å gå tapt og bør bli tatt hensyn til i kommunens utvikling.

Enkeltminner, kulturmiljøer og kulturhistoriske landskap som ikke er nevnt i planen er ikke uten betydning, men er utslaget av en nødvendig prioritering. Kulturminner som er lovbeskyttet gjennom fredning eller vern er fremhevet. Kulturminner som har et (juridisk) vern gjennom kulturminneloven eller plan- og bygningsloven er omtalt i kraft av å være anerkjente representanter for øyenes kulturhistorie. For kulturminner og kulturmiljøer som ikke er lovbeskyttet, er planens intensjon at disse i større grad skal trekkes frem og bli ivaretatt i fremtidig forvaltning. De er en vesentlig del av helheten og bidrar til Færder kommunes kulturelle identitet.

Det er viktig å fremheve at planen baserer seg på eksisterende registreringer, og at komplettering i form av nyregistreringer og ajourføring av eksisterende registreringer er en kontinuerlig prosess. Det skal også presiseres at kulturminneplanen ikke utgjør et juridisk styringsverktøy etter plan- og bygningsloven, men er utarbeidet som et grunnlag for videre arbeid. Forslag til videre arbeid er lagt inn som punkter i planens handlingsdel.

2.3 Prosess og medvirkning

Planstrategi Færder kommune 2018 – 2019 ble vedtatt av kommunestyret 30.05.2018 (KS-sak 088/18). Under punkt 28 søkte Færder kommune Riksantikvaren om tilskudd til utarbeidelse av kulturminneplan. Søknaden ble innvilget. Det ble valgt å få utarbeidet en temaplan, noe som innebærer at planen ikke er juridisk bindende og ikke følger Plan- og bygningslovens regler om planprogram, offentlig ettersyn mm. Det har likevel vært viktig med dialog og medvirkning, og det har blitt gjennomført åpne møter og innspillsrunder som tilrettelegger for forankring og eierskap hos interesserte innbyggere, historielag og relevante myndigheter.

Arbeidet ble organisert med en styringsgruppe og prosjektgruppe fra Færder kommune. Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) ble engasjert som ekstern faglig konsulent med ansvar for å forfatte kulturminneplanen. Alle bilder er hvis det ikke står annet tatt av NIKU.

Oppstart av arbeid med kulturminneplanen ble kunngjort på Færder kommune sine nettsider 09.09.2019 og har siden fortløpende blitt kommunisert via sosiale medier, pressemeldinger og kommunens nettsider. I forbindelse med oppstart ble en egnet kulturminne-side opprettet på kommunens nettsider.

Medvirkningsmøter ble avholdt i to omganger i kommunestyresalen: 12. november 2019 og 24. februar 2020. Totalt 15 historielag og interesseorganisasjoner har deltatt på møtene, i tillegg til representanter fra Færder kommune, Vestfold og Telemark Fylkeskommune og Færder Nasjonalpark. Interesserte lag og organisasjoner har blitt oppfordret til å oversende innspill på de temaer og strategier som har blitt vurdert som viktige å belyse i kulturminneplanen. Fra 19. mai til 19. juni 2020 lå kulturminneplanen ute til offentlig gjennomsyn på Færder kommunes nettsider.

2.4 Konkrete utfordringer

Færder kommune er en av mange presskommuner langs Oslofjorden hvor svært mange ønsker å bo og feriere. En årsak til dette er trolig at Færder kommune fortsatt har bevart et karakteristisk skjærgårdslandskap med relativt store variasjoner i så vel natur som kultur, og at folk trives spesielt godt i slike omgivelser. Kommunen har dessuten en rik historie og et stort antall kulturminner og kulturmiljøer som spiller viktig rolle både for befolkningens lokale identitetsfølelse, og i opplevelsen som tilreisende har av stedet. Denne arven gir identitet og særpreg, og bør forvaltes på en bærekraftig måte.

Den ekspansive utviklingen av boligbygging, næringsvirksomhet og infrastruktur som kommunen har gjennomgått siden midten av 1900-tallet har på ulike måter ført til inngrep i kulturmiljøer. Dette omfatter også det biologiske mangfoldet, som er sentralt i opplevelsen av gamle kulturlandskap. Endringene har også skapt nye kulturmiljøer og verdier. Strategier om å videreføre senterstrukturen på blant annet Teie, Borgheim og Tjøme har medført et større press på etablerte strukturer og eksisterende bebyggelse, hvilket gir potensielle utfordringer mellom bevaring og utvikling. Samtidig har dette tilrettelagt for at andre større kulturlandskap og friluftarealer har kunnet videreføres.

Kystkulturen, som kan sies å utgjøre kommunens kulturhistoriske kjerne, består av et mangfold av elementer. Den omfatter bygninger, båter, havner, kulturmiljøer og tradisjoner som kontinuerlig er i bruk og på den måte blir bevart. Tilgjengeligheten til kysten er en del av dette. Denne har imidlertid blitt redusert som følge av privatisering, og kontakten med sjøen er ikke like sterk som den før har vært. Et eksempel på dette er gamle stier og tråkk, som før ble brukt som snarveier ned til sjøen eller mellom grendene, som ikke lenger er tilgjengelige for allmenheten. Kulturlandskapet er, uansett om det er i eller utenfor tettbebygde strøk, en levende historiebok som med sine ulike spor forteller om liv og virksomhet gjennom tidene. Naturgitte og menneskeskapte forhold, og samspillet mellom disse, utgjør en helhet med stor opplevelsesverdi. Noen av sporene er tydelige og lette å tolke, andre er mindre åpenbare og må kanskje forklares for at de skal kunne forstås. Med stigende utbygging er det en krevende oppgave å bevare kulturminner og kulturlandskap, og tilrettelegge for historisk lesbarhet. Det ligger med andre ord en generell utfordring i å forene et levedyktig lokalmiljø med ivaretakelsen av kulturarven som er skapt gjennom mange års bruk. Færder kommune har en viktig men ressurskrevende oppgave med å forvalte og formidle kunnskap og verdier knyttet til den lokale kulturhistorien. Med regionreformen har kommunene dessuten fått ytterligere ansvar for forvaltning av kulturminner. Behovet for koordinering og prioritering vil øke. Kulturminneplanen skal være et verktøy for dette i videre planarbeid og i byggesaksbehandling.

2.5 Definisjoner

Kulturarv er en samlebetegnelse for materiell og immateriell kulturarv. Kulturminner, slik det er definert i kulturminneloven (se nedenfor), kulturmiljø og -landskap inngår i den materielle kulturarven. Immateriell kulturarv kan omfatte praksis, framstillinger, uttrykk, kunnskap, ferdigheter, tro, tradisjoner, sagn og hendelser - altså aktiviteter eller representasjoner hvor den menneskelige handlingen er definerende. Iblant kan begrepet presiseres for å belyse særskilte deler av samfunnsutviklingen, for eksempel den biologiske kulturarven, den industrielle kulturarven eller modernismens kulturarv.

Kulturminner er definert i Lov om kulturminner (kulturminneloven) slik: Alle spor etter menneskers liv og virke i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. I praktisk forstand kan et kulturminne være bygninger, gravminner, sjømerker, forsvarsanlegg, skipsvrak, hustufter, helleristninger, båter, bruer eller veifar. Også naturelementer med kulturhistorisk verdi er kulturminner, eller kan inngå som del av et kulturminne.

Kulturmiljø er definert i kulturminneloven som områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng. Kulturmiljøer kan for eksempel være en bydel, et gårdstun med landskapet rundt, et område med middelalderkirke og gravfelt, eller et industriområde med fabrikker og boliger. I Meld. St. 16 (2019-2020) er "kulturmiljø" innført som et samlebegrep for

kulturminner, kulturmiljø og landskap. Begrepet understreker verdien av helhet og sammenheng, og tilknytningen til den øvrige klima- og miljøpolitikken blir tydeligere.

Kulturlandskap er ikke nevnt i kulturminneloven, men er et begrep som ofte brukes når oppmerksomheten rettes mot den menneskelige påvirkningen i naturlandskapet. Vanligvis defineres det som landskap som i større eller mindre grad er påvirket av mennesker. Begrepet brukes gjerne om landskap som er formet av tradisjonell jordbruksdrift, men det kan også omfatte spor fra bruk og bosetning i skjærgården - både under og over vann, krigs- og forsvarshistorie, og industrilandskap.

Kulturminneverdi, eller kulturhistorisk verdi, er verdier som tillegges et kulturminne. Forvaltningen, organisasjoner, eiere, brukere eller andre vil og kan vurdere kulturminnets verdi på ulike måter. Verdivurderingen endres derfor over tid. For å vurdere kulturhistoriske verdier brukes normalt disse kriteriene:

- Kunnskapsverdi: Hvilke betydning som kilde til kunnskap om og forståelse av fortiden har kulturminnet? Det kan gjelde ulike forhold som opprinnelse, bruk, menneskers liv, tro og samfunnsforhold, og avspeiles for eksempel gjennom arkitekturhistorie, kunsthistorie, næringshistorie, sosialhistorie, krigshistorie og bosettingshistorie.
- Opplevelsesverdi: Er kulturminnet grunnlag for opplevelse? Utgjør det en viktig del av en sammenheng eller miljø? Mange av opplevelsesverdiene er knyttet til hvordan kulturminner påvirker oss både som enkeltmennesker og som fellesskap. Slikt sett har de gjerne en subjektiv karakter enn kunnskapsverdier. Eksempler på opplevelsesverdier er symbolverdi, identitetsverdi, bruks- og alderspreg, patina og estetisk verdi.
- Bruksverdi: Er kulturminnet en bruksressurs som kan fylles med aktivitet? Kulturminner kan knyttes til videreføring av dagens bruk og danne grunnlag for ny verdiskaping der verdiene både kan ivaretas og økes. Omvendt kan verdiene også reduseres gjennom manglende eller feilaktig bruk. Eksempler på bruksverdier er økonomisk verdi, formidlingsverdi, tilgjengelighet og utviklingsverdi.

Fredete kulturminner anses å være av nasjonal verdi og har et vern i kulturminneloven. Det er ikke lov å endre, flytte eller rive kulturminnet uten tilstand. Å opprettholde et ordinært vedlikeholdsnivå er lovpålagt. Les mer om ulike typer fredninger under kapitel 0.

Vernede kulturminner er sikret av kommunal eller regional forvaltning gjennom plan- og bygningsloven eller etter avtale med eier eller bruker. Vernede kulturminner ligger vanligvis innenfor hensynssoner i kommune- eller reguleringsplaner. Retningslinjene og bestemmelser i planene styrer hva som kan skje med dem, og hvordan de skal eller bør forvaltes.

Verneverdige kulturminner har ikke nødvendigvis et formelt vern. Betegnelsen gir imidlertid en pekepinn om verdi. Det kan for eksempel være en bygning eller et anlegg som har et bevart tidstypisk utseende med mange opprinnelige detaljer, eller en bygning som representerer en spesiell historisk hendelse. Verneverdi og bevaringsverdi betyr det samme, og brukes om hverandre. Nedenfor følger et utvalg av andre vanlige kulturminnerelaterte begreper og uttrykk.

Skjøtsel omfatter regelmessige vedlikeholdstiltak, for eksempel vegetasjonspleie, for å ivareta et kulturminne eller et kulturmiljø. Vedlikehold av eventuelle skilt, stier og ramper inngår også i skjøtselsbegrepet.

Vedlikehold er det rutinemessige arbeidet som gjennomføres for å hindre forfall på grunn av jevn og normal slitasje.

Sikring innebærer alle tiltak for å beskytte kulturminner og kulturmiljøer mot skade og tap. Sikring kan blant annet dekke istandsetting, vedlikehold og skjøtsel, dokumentasjon og juridiske tiltak. Sikring kan også skje ved arkeologisk utgravning for å ta vare på kulturminnets kunnskapsverdi.

Istandsetting er reparasjonsarbeid for å bringe en bygning, deler av en bygning eller et annet objekt opp på et ordinært vedlikeholdsnivå, slik at bare løpende vedlikehold vil være nødvendig senere. En *antikvarisk* istandsetting innebærer at reparasjonen baseres på bruk av materialer og teknikker tilpasset bygningens eller anleggets egenart.

Restaurering betyr helt eller delvis å tilbakeføre en bygning, gjenstand eller et miljø til en tidligere tilstand. Ved restaurering må det velges hvilket tidspunkt kulturminnet skal tilbakeføres til. Det kan være slik det var da det ble laget eller oppført, slik det var på et senere tidspunkt eller en kombinasjon av ulike stadier.

Konservering av et kulturminne betyr at det sikres i sin nåværende form så godt som mulig mot ødeleggelser. Disse ødeleggelsene kan være forårsaket av naturlig nedbrytning eller av menneskelig inngrep.

Representativitet er i sammenhengen kulturminner og kulturmiljøer noe som er typisk eller karakteristisk for en epoke, eller en større gruppe kulturminner. Begrepet brukes ved sammenligning med andre kulturminner. I kulturminnepolitikken har det for eksempel lenge vært et viktig mål å bevare et *representativt utvalg* kulturminner.
Autentisitet brukes om et objekts grad av ekthet og/eller opprinnelighet. Autentisitet må alltid sees i forhold til noe, for eksempel tidsperiode, stilart, materialbruk eller byggemåte.

2.6 Forventninger og forhold til andre planer

2.6.1 Nasjonalt nivå

Stortingsmeldinger

I april 2020 ble det lansert en ny stortingsmelding om nye mål i kulturmiljøpolitikken (Meld. St. 16 (2019-2020). Her fremkommer at gjenbruk og istandsetting av kulturminner og kulturmiljø er samfunnsnyttig både av hensyn til klima, ressursbruk og økonomi. Å legge til rette for dette vil være en del av satsingen på den sirkulære økonomien og reduksjon av klimagassutslipp. På denne måten kan kulturmiljøets potensial for å bidra til bærekraftig utvikling realiseres. Meldingen fremhever at det er viktig og nødvendig at forvaltningen av kulturmiljø ses i sammenheng med og er en integrert del av den øvrige klima- og miljøforvaltningen. Denne koblingen er også blitt aktualisert gjennom klimaendringenes effekt på kulturmiljøet. Meldingen presenterer tre nye nasjonale mål i kulturmiljøpolitikken, med vekt på engasjement, bærekraft og mangfold:

- Alle skal ha mulighet til å engasjere seg og ta ansvar for kulturmiljøet
- Kulturmiljøet skal bidra til bærekraftig utvikling gjennom helhetlig samfunnsplanlegging
- Et mangfold av kulturmiljø skal tas vare på som grunnlag for kunnskap, opplevelse og bruk

I Stortingsmeldingen om friluftsliv fremgår det at «kulturminner skal synliggjøres og formidles som opplevelsesverdi og motivasjonsfaktor i friluftsliv» (Meld. St. 18 (2015-2016). Regjeringen vil at friluftsliv i nærmiljøet, ved byer og tettsteder, skal prioriteres i det offentlige friluftslivsarbeidet.

Nasjonale forventninger til regional og kommunal planlegging
I Kommunal- og moderniseringsdepartementets *Nasjonale forventninger til regional og kommunal planlegging 2019–2023* konstateres at kulturminner og kulturmiljøer er ikke-fornybare fellesgoder, som kan gi grunnlag for økonomisk, sosial, kulturell og miljømessig utvikling. Det fremheves at gjenbruk av den historiske bygningsmassen kan gi betydelige klimagevinster (kap. 2.3) og at det er viktig for regjeringen at utviklingen av bolig-, fritidsbolig og næringsområder i kystsonen sees i sammenheng med natur- og kulturmiljø, friluftsliv, landskap og allmenhetens interesser. Konkret forventes det at fylkeskommunene og kommunene:

- Identifiserer og tar hensyn til viktig naturmangfold, friluftslivsområder, overordnet grønnstruktur, kulturhistoriske verdier, kulturmiljø og landskap i planleggingen. Samlede virkninger tas hensyn til.
- Vurderer arealbruken i strandsonen langs sjøen og i og langs vassdrag i et helhetlig og langsiktig perspektiv, og tar særlige hensyn til naturmangfold, kulturmiljø, friluftsliv, landskap og andre allmenne interesser.
- Sikrer viktige jordbruksområder og kulturlandskap i landbruket gjennom langsiktige utbyggingsgrenser.

Det påpekes at «god arkitektur, historiske bygninger og bymiljøer bidrar til stedsidentitet og positive opplevelser av sentrum, og er ressurser som bør utnyttes for å utvikle attraktive by- og tettstedssentre», samt at «de vanligste årsakene til tap eller svekking av kulturminneverdier, er utbyggingspress og manglende bruk av eldre bygninger». Kommunene har hovedansvaret for å identifisere, verdsette og forvalte kulturmiljøer i tråd med nasjonale mål.

I *Rikspolitiske retningslinjer for planlegging i kyst- og sjøområder i Oslofjordregionen* (FOR-1993-07-09-726) og *Statlige planretningslinjer for differensiert forvaltning av strandsonen langs sjøen, 2011* er det formulert retningslinjer for planlegging og disponering av arealer langs kysten. Her fremgår at det innenfor 100-metersbeltet langs sjøen skal tas særlig hensyn til natur- og kulturmiljø, friluftsliv, landskap og andre allmenne interesser.

Riksantikvarens strategi for arbeid med kulturarv i kommunene
I *Strategi for arbeid med kulturarv i kommunene* (2019-2022) anbefaler Riksantikvaren blant annet at kommunene:

- Gjør arbeidet med kulturminner, kulturmiljøer og landskap til et viktig politisk felt i kommunen
- Tydelig plasserer ansvaret for kulturminneforvaltningen i organisasjonen
- Sikrer tilstrekkelig ressurser, kompetanse og kapasitet
- Aktivt bruker ulike kanaler til å informere om og aktualisere kulturarv som fellesgode
- Tilrettelegger for bruk, gjenbruk, transformasjon og energieffektivisering av verneverdige bygninger og anlegg

- Bruker byggesaksreglene aktivt for å ivareta kulturminneverdiene

Riksantikvarens NB!-register for historiske bymiljøer av nasjonal interesse
NB!-registeret er en database over byer og tettsteder i Norge med kulturmiljøer som har nasjonal interesse. At et område er oppført i NB!-registeret medfører ikke formelt vern, men at nasjonale kulturminneinteresser foreligger, og at områdene bør forvaltes og utvikles med hensyn til dette slik at kulturminneverdiene ikke svekkes eller forsvinner.

Riksantikvaren publiserte i 2015 en veileder for saksbehandling i forbindelse med planlegging i eller ved NB!-områder. Det anbefales i denne at de foreslåtte verktøyene sammen med anbefalinger i Riksantikvarens bystrategi legges til grunn ved forvaltning og utvikling av NB!-områdene. Deler av Teie er tatt inn i Riksantikvarens NB!-register.

Færder nasjonalpark
Færder nasjonalpark ble opprettet i 2013 og omfatter søndre og østre deler av skjærgården i kommunen. En verneforskrift med hjemmel i naturmangfoldloven utgjør rammen for vern, bruk og forvaltning av nasjonalparken.[1] I denne fremgår det at et av målene med nasjonalparken er å ta vare på «det opprinnelige skjærgårdslandskapet og det marine miljøet, herunder kulturminnene på land og i sjø». Forskriften regulerer også overordnet ulike aktiviteter og tiltak i nasjonalparken:

- *§ 3 pkt. 1.1.* «Området er vernet mot inngrep av enhver art, som vegbygging, riving av bygninger, oppføring og ombygging av varige eller midlertidige bygninger, konstruksjoner, anlegg eller innretninger (…)»
- *§ 3 pkt. 1.3.* Eventuell «ombygging, utvidelse og nybygg skal skje i samsvar med lokal byggeskikk og tilpasses landskapet» – og etter tillatelse fra forvaltningsmyndigheten.
- *§3 pkt. 4.1* «Kulturminner skal beskyttes mot skade og ødeleggelse. Løse kulturminner skal ikke flyttes eller fjernes»
- *§ 3 pkt. 4.2.* «Forvaltningsmyndigheten kan gi tillatelse til: Istandsetting, vedlikehold og skjøtsel av kulturminner.»

Forvaltningsplanen for nasjonalparken (2017-2027) er en utdyping av forskriften og gir en rekke konkrete føringer for behandling av søknader og ulike typer tiltak og aktiviteter som er knyttet til nasjonalparken.[2] Kulturminner og kulturlandskap fremheves i planen som sentrale verneverdier i nasjonalparken og har gjennom forskriften et forholdsvis sterkt juridisk vern. Kulturhistorisk verdifulle bygninger og bygningsmiljøer i nasjonalparken forvaltes på ulike måter og har ulik bevaringsstatus, jf. gjennomgangen i kap. 3.9.

Sammen har verneforskriften og forvaltningsplanen betydning for hvordan kulturminner skal og bør forvaltes innenfor nasjonalparken. Vilkårene gjelder både saksbehandling, restaurering og skjøtsel, og utdypes i følgende kapittel i forvaltningsplanen:

- 3.4 Bruk og restaurering av kulturlandskap.
- 3.9 Vernebestemmelser og presiserte retningslinjer for bebyggelsen.
- 3.11 Tiltak i nasjonalparkens randsone.
- 4.3 Forvaltning av kulturminner.

[1] FOR-2013-08-23-1029
[2] Forvaltningsplan Færder nasjonalpark, Hoveddokument, 2017 – 2027

Færder nasjonalpark har lokal forvaltning. Forvaltningsmyndigheten ligger hos et nasjonalparkstyre med representanter fra kommunen og fylkeskommunen, oppnevnt av Miljødirektoratet. Mange saker som behandles av nasjonalparkstyret vil også kreve behandling etter annet lovverk, også plan- og bygningsloven som Færder kommune forvalter.

Det er også utarbeidet en besøksstrategi som har stor betydning for kulturminner.[3] Denne presiserer konkrete innsatser på tilrettelegging og skjøtsel, informasjon og samarbeid, sammen med en omfattende tiltaksplan over 5 år.

Utvalgte kulturlandskap i jordbruket
En del av skjærgården i Færder kommune er et av Landbruksdirektoratets 46 utvalgte kulturlandskap i jordbruket. Området dekker hele skjærgården øst for Nøtterøy og Tjøme, og grensene samsvarer i stor grad med Færder nasjonalparks.[4] Målet med ordningen er å ivareta de særegne jordbrukslandskapene, herunder deres kulturhistoriske verdier, gjennom fortsatt drift, skjøtsel og vedlikehold. Landbruks- og matdepartementet og Klima- og miljødepartementet har i et spleiselag avsatt spesielle tilskudd til drift av områdene, forankret i frivillige avtaler mellom grunneiere/brukere og staten. Fra 2020 fatter kommunene vedtak om tilskudd, sørger for utbetaling av midler og har generelt forvaltningsansvaret for *Utvalgte kulturlandskap*. Forvaltningsplaner forventes utarbeidet i dialog med regional landbruks-, natur- og kulturminneforvaltning. Forvaltningsplanen for Færder nasjonalpark er også gjeldende for det aller meste av UKL-områdene. For å fastsette retningslinjer for prioritering av tiltak og drøfte andre saker som er viktige for å støtte opp om formålet med det utvalgte kulturlandskapet vil det være hensiktsmessig å nedsette et samarbeidsforum med representanter fra forvaltning, grunneiere, organisasjoner etc. *Utvalgte kulturlandskap i jordbruket* er en satsing som ikke innebærer nye regler og krav til grunneierne. Det er frivillig om den enkelte grunneier/bruker vil inkludere sin eiendom i det aktuelle området, og om vedkommende vil forplikte seg til å gjøre tiltak.

2.6.2 Regionalt nivå

Regional plan for bærekraftig arealpolitikk 2020
Regional plan for bærekraftig arealpolitikk 2020 (RPBA) ble vedtatt av fylkestinget i Vestfold i 2019 og er Vestfold og Telemark fylkeskommunes felles plan for langsiktig arealbruk fram til 2040[5]. Arealpolitikken som er fastlagt i RPBA skal tilrettelegge for en bærekraftig utvikling der historien er med inn i framtiden. I praksis innebærer det å sørge for at de viktigste kulturmiljøene ivaretas og videreutvikles. Planen inneholder flere overordnede samfunnsmål som beskriver en ønsket tilstand. Et av dem er at «De unike og viktigste natur- og kulturmiljøene er sikret varig vern som sammenhengende områder». Andre mål er at «Vestfolds perlekjede av kystbyer, samt tettsteder og bygder er sterke, levende lokalsamfunn, møteplasser og bærere av Vestfolds historie og identitet» og at «Store endringsprosesser, særlig i de største byene, er gjennomført med høye krav til kvalitet for grønnstruktur og bevaring av kulturmiljøer».

Kulturmiljøene som omfattes av RPBA har ulik karakter og er lokalisert både innenfor og utenfor langsiktige utviklingsgrenser. Felles for alle kulturmiljøene er at de har høy kulturminneverdi og skal

[3] Besøksstrategi – Færder nasjonalpark 2019-2024
[4] https://www.landbruksdirektoratet.no/no/miljo-og-okologisk/kulturlandskap/utvalgte-kulturlandskap/vestfold/faerder
[5] Forskrift av 22. februar 2018 om sammenslåing av Vestfold fylkeskommune og Telemark fylkeskommune slår fast at regionale planer skal gjelde inntil nye planer vedtas.

vernes. Hvilke vernehensyn som vektlegges i de ulike områdene, varierer ut fra kulturmiljøenes karakter.

Retningslinje R8 Kulturmiljøer
De nasjonalt og/eller regionalt viktige kulturmiljøene i temakart for RPBA skal sikres i kommune- og reguleringsplaner. Vernehensyn som skal ivaretas, tilpasses hvert enkelt kulturmiljø og innarbeides som bestemmelser til kommuneplanens arealdel, og/eller som bestemmelser til reguleringsplaner.
Nye tiltak inntil nasjonalt og/eller regionalt viktige kulturmiljøer utformes slik at kulturmiljøenes verdi og særpreg ikke svekkes.

Som planmyndighet og samfunnsutvikler spiller kommunen en nøkkelrolle i oppfølgingen av planen. I Færder kommunes arbeid med kommune- og reguleringsplaner forventes, i tråd med RPBAs anbefalinger, at vernehensyn legges til grunn ved utforming av planbestemmelser. Retningslinjene forutsetter at kommunen sikrer de nasjonalt og regionalt viktige kulturmiljøene som er merket av i temakartet til RPBA, for eksempel som bestemmelsesområder eller hensynssoner. Kommunen oppfordres i RPBA videre til å avklare hva som vil være påkrevd av tilpasning ved gjennomføring av tiltak inntil de nasjonalt og regionalt viktige kulturmiljøene i sitt kommunale planarbeid, for eksempel i arbeidet med bystrategier og sentrumsplaner. Det vil ikke bli fremmet innsigelse til planforslag som er i tråd med planen.

I Færder kommune omfattes fem regionalt viktige kulturmiljøer av RPBA:[6]

- Hella, Skjærsnes og Melsom (i Sandefjord kommune)
- Mellom Bolæren
- Ørsnesalléen
- Nøterø Haveby
- «Sitronskiva»

[6] Ørsnesalléen, Nøterø haveby og «Sitronskiva» ble føyd til i revidert versjon vedtatt 2019.

De fem utvalgte kulturmiljøene med regional og nasjonal verneverdi i Færder kommune.

Figur 2-1 Mellom Bolæren har spor fra krig og fred, fra skipsfart, karrig landbruk og bronsealderens mytiske forestillinger om havet. Kilde: Vestfold og Telemark fylkeskommune

Figur 2 -2 Veier, gravminner, gamle gårder, ferjesteder, ladestedet Hella og tettstedet Melsomvik dekker flere hundre år med sjøen som viktigste forbindelsen mellom Nøtterøy og fastlandet. Kilde: Vestfold og Telemark fylkeskommune

Figur 2-3 Kulturmiljøet Nøterø haveby representerer skipsfartens og hvalfangstens betydning for samfunnsutviklingen tilbake til 1800-tallet, samt hvordan bebyggelsens utforming og struktur har endret seg som følge av en mer overordnet hagebyplan fra 1920. Kilde: Vestfold og Telemark fylkeskommune

Figur 2-4 Kulturmiljøet Ørsnesalléen bindes sammen av et av de eldste veifarene på Teie. Området er etablert med utgangspunkt i gården Ørsnes, og ble frem mot 1945 bygget ut med praktvillaer med tilhørende hageanlegg. Kilde: Vestfold og Telemark fylkeskommune

Figur 2-5 «Sitronskiva» ble regulert i 1960 som et nytt interessepunkt/ tyngdepunkt i hagebystrukturen. Bygningene utgjør sammen med gateløp, hager og vegetasjon et helhetlig kulturmiljø. Kilde: Vestfold og Telemark fylkeskommune

Strategisk kultur- og idrettsplan for Vestfold 2019–2022
Strategisk kultur- og idrettsplan for Vestfold 2019–2022[7] er et av fylkeskommunens viktigste verktøy for å bidra til å utvikle kulturlivet i regionen. Planens handlingsprogram har fem hovedsatsninger under kategorien kulturarv:

1) Effektivisere forvaltningen, blant annet ved å gjøre kommunene i stand til å følge opp ansvaret for kulturminnevern som de er pålagt i plan- og bygningsloven.
2) Sette søkelys på etterreformatoriske kulturminner, herunder minner fra 2. verdenskrig, og kystens kulturminner i Færder nasjonalpark.
3) Formidle kunnskap knyttet til vikingtid og middelalder i Vestfold, herunder formidle kunnskap om kulturminner langs pilegrimsleden.[8]
4) Legge til rette for å fremme utvikling av museumsdriften i fylket.
5) Under parolen «Kystkultur og fartøyvern» samarbeide med og støtte frivillige organisasjoners arbeid med fartøyvern og formidling av maritim historie.

2.6.3 Kommunalt nivå

Kommuneplanen
Kommuneplanen er kommunens overordnede styringsdokument og består av samfunnsdel, handlingsdel og arealdel. Samfunnsdelen ble vedtatt av kommunestyret 31.01.2018 og har et langsiktig perspektiv for kommunen som samfunnsutvikler. Den danner grunnlaget for arbeidet med kommuneplanens arealdel som inneholder bestemmelser som er juridisk bindende for arealbruken. Handlingsdelen revideres årlig i forbindelse med budsjett og økonomiplan.

Kommuneplanens samfunnsdel har flere målsettinger som omfatter eller har konsekvenser for kulturminner og -miljøer. Målene som oppgis i samfunnsdelen reflekteres i kommuneplanens handlingsdel.

Samfunnsmål 1 om *Samfunnsutvikling* har som delmål at Færder kommunes arealutvikling muliggjør vekst og samtidig ivaretar natur- og rekreasjonsverdiene for kommende generasjoner, blant annet ved at:

- Senterstrukturen videreføres
- Verdifulle kulturminner og -verdier ivaretas, samtidig som det skal være rom for nytenkning
- Ved fortetting i etablerte områder skal det tas hensyn til egenart, kulturmiljøer og historisk struktur
- Skjærgården og landskapstrekkene på hovedøyene bevares

Samfunnsmål 3 om *Kultur, frivillighet og friluftsliv* har som delmål at Færder kommune har kunnskap om lokal kulturarv ved:

- Å kartlegge og formidle viktige trekk ved Færder kommunes kulturarv

[7] Felles plan for den nye regionen skal utarbeides, men SKP gjelder inntil videre.
[8] Pilegrimsledene er merkede turstier basert på norsk og europeisk kulturhistorie fra middelalderen. Tunsbergleden, som går over Veierland og Nøtterøy, er en del av St. Olavsveiene - de nasjonale pilegrimsledene som går til Nidarosdomen i Trondheim.

- Bevaring av kulturminner som arenaer for lokalhistorisk aktivitet og videreutvikling av bygdetun
- Tilrettelegging og skjøtsel av friområder som også ivaretar kulturminneverdier

Samfunnsmål 7 om *Natur og miljø* har som delmål at *Færder kommune tilpasser seg forventede klimaendringer* ved å:

- Sikre gjennom arealplanlegging at skader ved fremtidig havnivåstigning og overvann unngås
- Ta høyde for økt nedbørintensitet i arealplanlegging og infrastrukturinvesteringer
- Kartlegge risikoområder og følge opp gjennom planverk

Kommunen har et ansvar for å tilpasse kommuneutviklingen til forventede klimaendringer. Temaet skal være en integrert del av arealplanleggingen som også skal inkludere risiko- og sårbarhetsvurderinger, samt sikring av viktige kulturminner.

Kommunen har selv sikret et utvalg av kulturminner og kulturmiljøer med hjemmel i plan- og bygningsloven, enten gjennom å avsette arealer til hensynssone i kommuneplanen, eller ved å innføre bestemmelser til områder og enkeltminner i reguleringsplaner. Hensikten med hensynssonene er å bevare lokale og regionale viktige historiske områder hvor kulturminner og landskapsrom samlet danner særegne og helhetlige kulturmiljøer.

Aktører og virkemidler

3. Aktører og virkemidler

Flere ulike instanser, aktører og virkemidler er relevante i arbeidet med bevaring, bruk og utvikling av kulturarven. De mest sentrale av disse presenteres i følgende kapittel.

3.1 Kulturminneforvaltningens myndigheter

3.1.1 Klima- og miljødepartementet

Klima- og miljødepartementet er kulturminnevernets øverste organ og har det overordnede ansvaret for forvaltningen av kulturminner og kulturmiljøer i Norge. Departementet har ansvaret for det til enhver tid gjeldende lovverk med tilhørende forskrifter, veiledere og retningslinjer. Klima- og miljødepartementet er klargeinstanen over Riksantikvaren.

3.1.2 Riksantikvaren

Som underliggende direktorat til Klima- og miljødepartementet har Riksantikvaren ansvar for at den statlige kulturminnepolitikken blir gjennomført. Dette innebærer blant annet et overordnet faglig ansvar for fylkeskommunenes arbeid som regional kulturminnemyndighet. Riksantikvaren bistår Kommunal- og moderniseringsdepartementet i utviklingen av den statlige kulturminnepolitikken. Fredning av bygninger og områder tilligger Riksantikvaren, men utarbeidelse av fredningsdokument foretas som regel av fylkeskommunen. Riksantikvaren er klageinstansen for vedtak gjort av fylkeskommunene og har innsigelsesmyndighet i plansaker.[9]

3.1.3 Fylkeskommunen

Fylkeskommunen har ansvar for kulturminner i fylkene. Forvaltningen av kulturminnene skjer både innenfor rammen av kulturminneloven og som følge av den rollen fylkeskommunen har innenfor arealplanlegging etter plan- og bygningsloven. Fylkeskommunen har myndighet over automatisk fredete kulturminner, og er dispensasjonsmyndigheten for vedtaks- og forskriftsfredete byggverk. Dette innebærer også en innsigelsesrett i plansaker når regionale eller nasjonale verneverdier er truet. Fylkeskommunen skal samarbeide med kommunene og komme med innspill og medvirke i planprosesser slik at de samlede kulturminneinteressene blir ivaretatt på en god måte i plan- og utbyggingssaker.

I henhold til kulturminneloven § 25 plikter kommunen å sende søknad om riving eller *vesentlig endring* av ikke fredet byggverk eller anlegg oppført før 1850 til fylkeskommunen senest fire uker før søknaden avgjøres. Vedtak om riving eller vesentlig endring av slike byggverk og anlegg skal umiddelbart sendes fylkeskommunen, dersom denne myndigheten har uttalt seg mot riving eller vesentlig endring.

3.1.4 Kommunen

Kommunen har ingen direkte myndighet etter kulturminneloven, men et særskilt ansvar for å ta vare på de lokale kulturminneverdiene gjennom plan- og bygningsloven. Dette kan for eksempel bli aktuelt ved utarbeiding av arealplaner og reguleringsplaner, samt i behandling av konkrete

[9] Med regionreformen trådte en ny ansvarsforskrift om myndighet etter kulturminneloven i kraft 1. januar 2020. Se Riksantikvarens veileder for videre informasjon.

byggesaker som berører kulturminner og kulturmiljøer. Saker som gjelder endring av bygninger oppført før 1850 skal sendes fylkeskommunen for uttalelse før kommunen fatter vedtak. Søknader som gjelder fredete bygninger skal sendes fylkeskommunen som gir godkjenning (dispensasjon) eller avslag etter kulturminneloven. Større tiltak på naboeiendom til fredete kulturminner eller store tiltak som visuelt berører dem skal oversendes fylkeskommunen for uttalelse.

Noen bykommuner har byantikvar. I tillegg har noen kommuner stillinger med tilsvarende oppgaver. I Færder kommune er ansvar og oppgaver plassert flere steder i organisasjonen. Felles kunnskap og forståelse er sentralt for å sikre en god og samkjørt forvaltning i arbeidet.

Færder kommune er i tillegg også eier og forvalter av kulturminner og kulturmiljøer. Som eier har kommunen et ansvar for å ha kunnskap om kulturminnene som skal forvaltes, slik at man får et vedlikehold og en bruk som er godt for fellesskapet.

3.2 Andre aktører og etater med ansvar

3.2.1 Norsk Maritimt Museum

Norsk Maritimt Museum har forvaltningsansvar av kulturminner under vann. Alle skipsvrak som er eldre enn 100 år, er automatisk fredet.

3.2.2 Kystverket

Kystverket er en statlig etat har ansvar for å dokumentere og ivareta sine kulturminner. Kystverket har utarbeidet en Landsverneplan for maritim infrastruktur, som viser bredden og variasjonen av kulturminnetyper som finnes i etaten.

3.2.3 Universitetsmuseene

Universitetsmuseene har myndighet til å søke etter, vedlikeholde, og restaurere automatisk fredete kulturminner som befinner seg på land.

3.2.4 NIKU

Norsk institutt for kulturminneforskning gir tilrådning i forbindelse med tiltak som berører arkeologiske kulturminner fra middelalderen. Det omfatter de åtte middelalderbyene, klostre, borganlegg, i tillegg til middelalderske kirkesteder som ved Tjøme og Nøtterøy kirke.

3.3 Lokale lag og frivillige organisasjoner

Kommunen har en stor og aktiv frivillig sektor med flere lag og foreninger som alle er med på å bidra til å fremme og synliggjøre kulturhistorien. Dette er en styrke, og disse aktørenes engasjement og kunnskap er avgjørende for formidling, kunnskapsheving og en lokal forankring av kulturminnevernet. Interesseorganisasjoner og lokale historielag kan dessuten gi nyttige innspill til planarbeid, delta i høringer, og drive informasjonsarbeid.

Flere bygninger og anlegg med historisk verdi har blitt restaurert gjennom frivillig arbeid. Dette gjelder også restaurering, rydding og skjøtsel av kulturlandskap samt registrering og formidling med blant annet kulturhistoriske vandringer, foredrag, tilbud til skoler og barnehager og publisering av

lokalhistorie. Det er viktig å bygge videre på erfaringer fra de ulike vellykkede ordningene som allerede finnes, blant annet på Hella gravfelt, Fagertun, Mellom Bolæren, Store Færder, Tjøme, Hvasser og Veierland.

3.4 Grunneiere

Langt de fleste kulturminner i Færder ligger på privat eiendom eller er i privat eie. Funn av automatisk fredete kulturminner på egen eiendom skal rapporteres til fylkeskommunen. Eiere har ofte mye kunnskap om sine kulturminner som er verdifull for den offentlige kulturminneforvaltningen og allmenheten. Omvendt kan den offentlige kulturminneforvaltningen ha kunnskap om planlegging av skjøtsel og vedlikehold. Den offentlige kulturminneforvaltningen er i stor grad avhengig av at eiere av kulturminner er opptatt av å ta vare på dem, men det er vernemyndighetene som er ansvarlig for å vurdere, og registrere de steder som viser seg å inneholde verdifulle kulturminner. Det er derfor viktig med informasjon, kunnskap og dialog mellom alle aktører.

3.5 Juridiske virkemidler

3.5.1 Kulturminneloven

Kulturminneloven inneholder de sterkeste virkemidlene i arbeidet med kulturminnevern og har som formål å ta vare på kulturhistorisk og arkitektonisk verdifulle kulturminner og kulturmiljø av *nasjonal verdi*. Fredning innebærer at inngrep/endringer må godkjennes av myndighetene. Alle planer som kommer i berøring med kulturminner, slik de er definert i kulturminneloven, skal sendes fylkeskommunen for uttalelse.

Automatisk fredet
Alle faste kulturminner fra før år 1537 er automatisk fredet etter kulturminneloven § 4. Som en ekstra beskyttelse har alle automatisk fredete kulturminner en sikringssone på minimum 5 meter i alle retninger rundt det fredete objektet. Dette følger av kulturminneloven § 6. Byggverk med opprinnelse fra perioden 1537 – 1649 er også automatisk fredet. Andre sentrale bestemmelser i loven er § 3 om forbud mot inngrep i automatisk fredete kulturminner, § 8 om tillatelse til inngrep i automatisk fredete kulturminner, og § 9 om undersøkelsesplikten.

Mynter og løse kulturminner fra før 1650 er fredet, og skal innleveres til fylkeskommunen. Med bakgrunn i bestemmelser i kulturminneloven er det i utgangspunktet forbudt å drive metallsøking i fredet område.

Vedtaksfredning
Et vedtaksfredet kulturminne fredes i dag gjennom vedtak etter kulturminneloven. Vedtaksfredninger kan omfatte alle typer kulturminner yngre enn 1537, stående byggverk yngre enn 1649, kulturmiljøer og fartøy. Fredning er et kvalitetsstempel som viser til at kulturminner er av relevans for hele landet, men selve fredningsbestemmelse kan variere mye når det gjelder hvor spesifikke de er. Riksantikvarens fredningsstrategi har til formål å få frem et mer representativt utvalg kulturminner fordelt på geografisk, sosial, etnisk, nærings- og tidsmessig bredde.

Forskriftsfredning
Betegnelsen brukes om kulturminner som er fredet ved forskrift. Dette gjelder bygninger og anlegg

som omfattes av en statlig verneplan og som var i statlig eie på fredningstidspunktet, samt kulturmiljøer.[10]

Fredning av kulturmiljø
Med hjemmel i kulturminneloven § 20 kan et kulturmiljø fredes ut fra områdets totale kulturhistoriske verdi, uten at de enkelte elementene i miljøet er fredningsverdige i seg selv. Det kan fredes kulturmiljøer både i byer og tettsteder, i jordbrukslandskapet og i skog og utmark. En kulturmiljøfredning vedtas som forskrift. Alle inngrep i fredete kulturmiljøer krever dispensasjon fra regional kulturminneforvaltning.

Midlertidig fredning
Midlertidig fredning kan vedtas om et kulturminne er truet og det er ønskelig å vurdere om kulturminnet kan være aktuelt for permanent fredning. Den midlertidige fredningen kan oppheves dersom kulturminnet ikke lenger er truet og/eller kulturminnemyndigheten vurderer at objektet ikke er aktuelt for permanent fredning. I motsatt tilfelle vil vedtaket om midlertidig fredning normalt bli stående inntil det avløses av vedtak om permanent fredning.

Listeføring
Noen kulturminner kan føres opp på en liste over objekter eller miljøer som skal forvaltes på en nærmere definert måte, som for eksempel *NB!-registeret* (nasjonale interesser i by) og *Listen over særlig verneverdige kirker*. En *Gul liste* over verneverdige bygninger, slik enkelte kommuner har utarbeidet, kan for eksempel brukes til å fremheve verneverdige bygninger hvor målet ved endring dersom mulig bør være å sikre de kulturhistoriske verdiene knyttet til det utvendige.

Listeførte kirker
Kirker har en særstatus i kulturminneforvaltningen. Kirker bygget før 1537 og erklært stående kirker fra 1527- 1650 er *automatisk fredet*. I tillegg er og et fåtall kirker er *vedtaksfredet*. Alle de rundt 300 kirkene oppført mellom 1650 og 1850 betraktes som verneverdige og er derfor *listeførte*. Også en rekke verneverdige kirker bygget etter 1850 er listeført.

Skipsfunn
Skipsfunn (sunkne båter, skipsskrog, tilbehør, last og annet som har vært om bord) eldre enn 100 år er vernet etter kulturminneloven § 14. Det er forbudt å grave fram, flytte, ta opp eller sette i verk andre tiltak som kan skade skipsfunn. Skipsfunn er meldepliktig til politiet eller Norsk Maritimt Museum.

Verdensarv
Særlig spesielle kulturmiljøer, -landskap og tradisjoner kan skrives inn på UNESCOs verdensarvliste. Det symboliserer at det utgjør en felles arv som er umistelig for hele menneskeheten, på tvers av landegrensene. For at verdensarven skal få formell beskyttelse, må den vedtas fredet eller vernet etter nasjonal lov.

[10] Prosjektet *Statens kulturhistoriske eiendommer* ble iverksatt på 1990-tallet. Formålet med prosjektet var å bidra til vern av et utvalg kulturminner og kulturmiljøer som representerer norsk samfunnsutvikling vist gjennom statens historie og utvikling. Arbeidet resulterte blant annet i at et antall anlegg, blant annet under Forsvaret og Tollvesenet, i Færder kommune ble forskriftsfredet.

Lov om kulturminner § 4. Automatisk fredete kulturminner

Følgende kulturminner fra oldtid og middelalder (inntil år 1537) er automatisk fredet:

A) Boplasser, huler, hellere med spor etter folk som har holdt til eller arbeidet der, hus- eller kirketufter, kirker, hus og byggverk av alle slag, og rester eller deler av dem, gårdshauger, gårds- og tunanlegg og andre bebyggelseskonsentrasjoner som stapelplasser og markedsplasser, byanlegg og liknende eller rester av dem.

B) Arbeids- og verkstedsplasser av alle slag som steinbrudd og annen bergverksdrift, jernvinneplasser, trekull- og tjæremiler og andre spor etter håndverk og industri.

C) Spor etter åkerbruk av alle slag, som rydningsrøyser, veiter og pløye- spor, gjerder og innhegninger og jakt-, fiske- og fangstinnretninger.

D) Vegfar av alle slag med eller uten brolegging av stein, tre eller annet materiale, demninger, broer, vadested, havneanlegg og åreskifter, båtstøer og båtopptrekk, fergeleier og båtdrag eller rester av slike, seilsperringer, vegmerker og seilmerker.

E) Forsvarsverk av alle slag som bygdeborger, skanser, voller, vollgraver, festningsanlegg og rester av dem og dessuten varder, veter o.l.

F) Tingsteder, kultplasser, varp, brønner, kilder og andre steder som arkeologiske funn, tradisjon, tro, sagn eller skikk knytter seg til.

G) Steiner og fast fjell med innskrifter eller bilder som runeinnskrifter, helleristninger og hellemalinger, skålgroper, sliperenner og annen bergskurd.

H) Bautasteiner, kors og andre slike minnesmerker.

I) Steinsetninger, steinlegninger o.l.

J) Gravminner av ethvert slag, enkeltvis eller samlede felt, som gravhauger, gravrøyser, gravkammer, brannflakgraver, urnegraver, kistegraver, kirkegårder og deres innhengninger og gravmæler av alle slag.

3.5.2 Plan- og bygningsloven

Lov om planlegging og byggesaksbehandling er det viktigste redskapet kommunen har til å drive arealplanlegging og byggesaksbehandling. I plan- og bygningsloven er bruk og vern sidestilt, og loven er dermed kommunens eget redskap til å bevare og utvikle kulturminner og kulturmiljø.

Det er få av kulturminnene i kommunen som er berørt av kulturminneloven - langt de fleste faller inn under kommunens eget ansvar gjennom plan- og bygningsloven. Riksantikvaren har laget en veileder om forvaltning av kulturminner gjennom plan- og bygningsloven. Denne er et hjelpemiddel for planlegging i områder hvor kulturhistoriske verdier berøres.[11]

Den kommunale planstrategien er et verktøy der kommunestyret gjør sine strategiske valg, jf. plan- og bygningsloven § 10-1. Kommunestyret skal minst én gang i hver valgperiode, og senest innen ett år etter konstituering, utarbeide og vedta en kommunal planstrategi. Formålet er å klargjøre hvilke planoppgaver kommunen bør starte opp eller videreføre for å legge til rette for en ønsket utvikling i kommunen. Hvis kommunen ønsker å fokusere på de kulturminnekvaliteter som finnes i kommunen er det viktig at dette fremgår av planstrategien. Kommunens kulturminneplan, og rullering av denne, bør være en del av kommunens planstrategi.

[11] «Kulturminne, kulturmiljøer og landskap, planlegging etter plan- og bygningsloven», 2016, www.riksantikvaren.no/veileder/planlegging-etter-plan-og-bygningsloven/

Gjennom kommunens planarbeid skal først og fremst alle kjente automatisk fredete kulturminner og miljøet rundt sikres. I forbindelse med utarbeidelse av kommuneplanen og reguleringsplaner kan områder bli sikret ved regulering med hensynssone kulturmiljø. Slik bruk av plan- og bygningsloven kan også gi bygninger og bygningsmiljøer en bevaringsstatus med bestemmelser. Loven gjør det i tillegg mulig å regulere interiør og materialbruk til bevaring, og åpner for å stille krav til både nye og eksisterende byggverk.

Kulturminner, kulturmiljøer og -landskap kan etter plan- og bygningsloven sikres i henholdsvis kommuneplan og reguleringsplan på fire måter.

Kapitel 11 - Kommuneplan:

- Hensynssoner med bestemmelser eller retningslinjer, § 11-8
  - Punkt c) om hensynssoner i kommuneplanens arealdel og punkt d) om soner for båndlegging etter kulturminneloven
- Generelle bestemmelser, § 11-9
- Bestemmelser til arealformål, §§ 11-10 og 11-11

I denne sammenheng kan nevnes § 11-18 *Begrensning i adgangen til å endre deler av kommuneplanens arealdel* som innebærer at kommunen selv, sektormyndighet eller regional planmyndighet, under en bestemt tidsperiode kan forhindre at arealdelen endres når nasjonale eller viktige regionale interesser i området gjør det ønskelig med en mer langsiktig arealdisponering.

Kapitel 12 - Reguleringsplan:

- Arealformål LNFR med underformål vern av kulturminner og kulturmiljø § 12-5
  - Punkt 5) om vern av kulturmiljø eller kulturminne.
- Hensynssoner med bestemmelser, § 12-6
  - Om at hensynssoner i kommuneplanens arealdel skal legges til grunn for utarbeiding av reguleringsplan.
- Bestemmelser til arealformål, § 12-7
  - Punkt 6) om bestemmelser i reguleringsplan for å sikre verneverdier, bygninger, andre kulturminner og kulturmiljøer, herunder vern av fasade, materialbruk og interiør.

Hensynssoner
Hensynsoner, med tilhørende bestemmelser og retningslinjer, viser hensyn og restriksjoner av betydning for bruken av et areal.

Hensynssone c) *omfatter blant annet områder der en skal ta særlige hensyn til landskap og bevaring av kulturmiljø. Det kan for eksempel være verdifulle åpne jordbrukslandskap, eller andre nyere tids kulturminner. Ofte er det hensiktsmessig å avgrense et større kulturmiljø som omfatter flere kulturminner og det omkringliggende miljøet de inngår i.*

Hensynssone d) *angir at et område er båndlagt etter annet lovverk. Alle kulturminner som er fredet etter kulturminneloven merkes som hensynssone d). Den faktiske sikringssonen vil være førende for avgrensningen.*

I reguleringsplaner skal det gis gode bestemmelser til hensynssoner for å sikre et godt vern. Hensynssonene erstatter det som før 2009-års plan- og bygningslov het «spesialområde bevaring».

I plan- og bygningslovens fjerde del, Byggesaksdelen, finnes ytterliggere paragrafer som gjør seg gjeldende ved forvaltningen av kulturhistorisk verdifull bebyggelse.

Kapittel 29 - Krav til tiltaket

- §29-2 Visuelle kvaliteter
    - Ethvert tiltak skal prosjekteres og utføres slik at det etter kommunens skjønn innehar gode visuelle kvaliteter både i seg selv og i forhold til dets funksjon og dets bygde og naturlige omgivelser eller plassering.

Kapittel 31 - Krav til eksisterende byggverk

- §31-1 Ivaretakelse av kulturell verdi ved arbeid på eksisterende byggverk
    - Ved endring av eksisterende byggverk, oppussing og rehabilitering skal kommunen se til at historiske, arkitektonisk eller annen kulturell verdi som knytter ser til byggverkets ytre, så vidt mulig bevart.
- §31-4 Pålegg om dokumentasjon og utbedring[12]
    - Pålegg kan bare gis der utbedring vil gi vesentlig forbedring av byggverkets eller installasjonens funksjon som tilsies av tungtveiende hensyn til universell utforming, helse, miljø sikkerhet eller bevaringsverdi.

3.5.3 Andre lover

Naturmangfoldloven:

- § 35 Nasjonalparker
    - I nasjonalparker skal ingen varig påvirkning av naturmiljø eller kulturminner finne sted, med mindre slik påvirkning er en forutsetning for å ivareta verneformålet.
- § 36 Landskapsvernområder
    - Som landskapsvernområde kan vernes natur- eller kulturlandskap av økologisk, kulturell eller opplevelsesmessig verdi, eller som er identitetsskapende. Til landskapet regnes også kulturminner som bidrar til landskapets egenart.
- § 37 Naturreservater
    - I et naturreservat må ingen foreta noe som forringer verneverdiene angitt i verneformålet. Et naturreservat kan totalfredes mot all virksomhet, tiltak og ferdsel. I forskriften kan det gis bestemmelser om vern av kulturminner i reservatet.

Jordlova:

- § 1 Føremål
    - Forvaltinga av arealressursane skal vera miljøforsvarleg og mellom anna ta omsyn til vern om jordsmonnet som produksjonsfaktor og ta vare på areal og kulturlandskap som grunnlag for liv, helse og trivsel for menneske, dyr og planter.
- § 8 Driveplikt

[12] Se også Byggesaksforskriften § 19

  - Finn departementet at jordbruksarealet ikkje vert drive, kan eigaren påleggjast å leiga jorda bort for ei tid av inntil 10 år, eller at jorda skal plantast til med skog, eller tiltak av omsyn til kulturlandskapet.
- § Bruk av dyrka og dyrkbar jord
  - Departementet kan i særlege høve gi dispensasjon dersom det etter ei samla vurdering av tilhøva finn at jordbruksinteressene bør vika. Ved avgjerd skal det mellom anna takast omsyn til godkjende planar etter plan- og bygningslova, drifts- eller miljømessige ulemper for landbruket i området, kulturlandskapet og det samfunnsgagnet ei omdisponering vil gi.

Lovverk som berører kirker:
I spredtbygd område er, i henhold til kirkeloven, bebyggelse ikke tillatt nærmere kirke enn 60 meter uten tillatelse av departementet.

Listeførte kirker skal behandles i henhold til det såkalte kirkerundskrivet (T-3/00) fra Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet og Miljødepartementet. Alle kirker bygget i perioden 1650-1850 og en del av kirkene bygget etter 1850 er gitt et spesielt vern, og følgelig listeført. De er valgt ut som særlig interessante arkitektoniske eller kulturhistorisk verdifulle representanter for sin tid. Egne saksbehandlingsregler gjelder for disse.

Alle graver fra middelalderen (inntil år 1537) er fredet i medhold av kulturminneloven § 4. Dette gjelder også kirkegårdenes middelalderske innhegninger, gravminner og andre synlige anlegg.

Kommunen kan regulere middelalderkirkegårder og kulturhistorisk verdifulle etter-reformatoriske kirkegårder, eller deler av disse, til hensynssone bevaring etter plan- og bygningsloven. Både kirkelige myndigheter og kulturminnemyndighetene kan ta initiativ til og medvirke til at dette blir gjort, og skal også trekkes inn i planarbeidet, jf samarbeidsplikten som er lovfestet i plan- og bygningsloven.

Det er viktig å være oppmerksom på at et tiltak som berører fredet kulturminne i utgangspunktet vil kreve særskilt tillatelse etter kulturminneloven § 8 jf § 3, selv om det foreligger tillatelse etter gravferdsloven og/eller plan- og bygningsloven.

Arealplanlegging etter plan- og bygningsloven på ulike nivå vil ofte komme i berøring med kirken og dens omgivelser. Gjennom en god planprosess bør viktige spørsmål drøftes og eventuelle konflikter bringes frem og avklares. I denne prosessen vil fylkeskommunen være kommunens viktigste samarbeidspartner og veileder.

Fra 2021 vil kirkeloven bli erstattet av trossamfunnsloven. En del av forvaltningen av fredede og listeførte kirker vil i forbindelse med regionreformen bli overført fra Riksantikvaren til fylkeskommunene og nåværende kirkerundskriv forventes å falle bort.

3.6 Økonomiske virkemidler

Økonomi er utvilsomt et av de viktigste virkemidlene for bedre å kunne ivareta kommunens kulturminner. Kommuner kan for eksempel stimulere til ivaretakelse gjennom fritak for eiendomsskatt eller tilskudd. Færder kommune har for tiden en egen tilskuddsordning til frivillige organisasjoner og kulturvirksomhet. Ordningen har som formål å opprettholde og stimulere til bredde og kvalitet i det frivillige og profesjonelle kultur- og fritidstilbudet i kommunen, og prioriterer

prosjektsøknader med fokus på inkludering, kulturminner og barn og unge.[13] Vedlegg 11 inneholder en liste med andre relevante over støtteordninger.

3.7 Verdiskaping

Kulturminner og kulturminnevern kan legge grunnlag for næringsutvikling, turisme og verdiskaping. Etter hvert som turistindustrien har endret fokus henimot kultur og opplevelser, har kulturminner verden over blitt attraktive besøksmål. Kulturminner blir erkjent som sentrale i reiselivssammenheng, næringsliv og regional utvikling. I slikt henseende må Færder kommune betraktes for å ha et stort potensial. Å bruke kulturarven som et virkemiddel innenfor opplevelsesindustri kan bidra til å berike opplevelser for de tilreisende. Å ha noe å formidle til tilreisende bør være en viktig grunn for å utvikle og formidle lokal kunnskap som en næringsstrategi.

På et mer overordnet nivå kan kulturarven sies å representere ulike typer av goder. Disse kan aktiviseres som ressurser i arbeidet med å skape både økonomiske, kulturelle, sosiale og miljømessige verdier.

Med kulturell verdiskapning menes hvordan økt kunnskap og bevissthet om den lokale kulturhistorien, særpreg og tradisjoner gir grunnlag for utvikling av felles identitet. Økning av den kulturelle verdien er knyttet til verdsetting av kulturelle goder som estetikk, symbolverdi, kunnskapsverdi og alder.

Sosial verdiskapning kan oppstå ved samarbeid, nettverk og felleskap og kommer til uttrykk ved felles forståelse, interesse, og eierskap til kulturarven og stimulerer til samhandling og økt aktivitet.

Miljømessig verdiskapning innebærer å styrke kvalitetene og verdiene knyttet til kulturarv og kulturminner i sin fysiske sammenheng, for eksempel gjennom tilrettelegging av turstier og skilting i et kulturlandskap. Dette forutsetter god forvaltning og planlegging av steder og områder gjennom skjøtsel og formidling.

Med økonomisk verdiskaping vises til en økning i en virksomhets eller et godes markedsverdi og kan oppnås når kulturarven tas i bruk som ressurs i forbindelse med markedsføring, salg av tjenester og produkter og dermed bidrar til økt markedsverdi.

[13] Søknadsskjemaet finnes på kommunens nettside om Kultur, idrett, friluftsliv og frivillighet.

Status og kunnskaps-grunnlag for kultur-minner i Færder

4. Status og kunnskapsgrunnlag for kulturminner i Færder

Færder kommune er rikt på kulturminner. Kunnskapsnivået blant innbyggere er høyt, mye takket være et omfattende dokumentasjonsarbeid som er gjennomført over lang tid, både av myndigheter og av lokale frivillige initiativ. Brorparten av registreringene er dessuten kartfestet og gjort tilgjengelig på ulike nettsider. Dette kapittelet har til formål å presentere en kort oversikt over de mest sentrale kulturminnedatabasene og tidligere kartleggingsarbeider. En mer utførlig men ikke uttømmende liste over tilgjengelig litteratur og informasjon finnes i kapittel 8.

4.1 Askeladden

Askeladden er Riksantikvarens database for registrerte kulturminner og kulturmiljøer, som enten er fredet etter kulturminneloven, vernet etter plan- og bygningsloven eller er kulturminnefaglig vurdert som verneverdige. Askeladden brukes i hovedsak av myndigheter, og det er kommunens ansvar å holde databasen oppdatert med lokale registreringer.

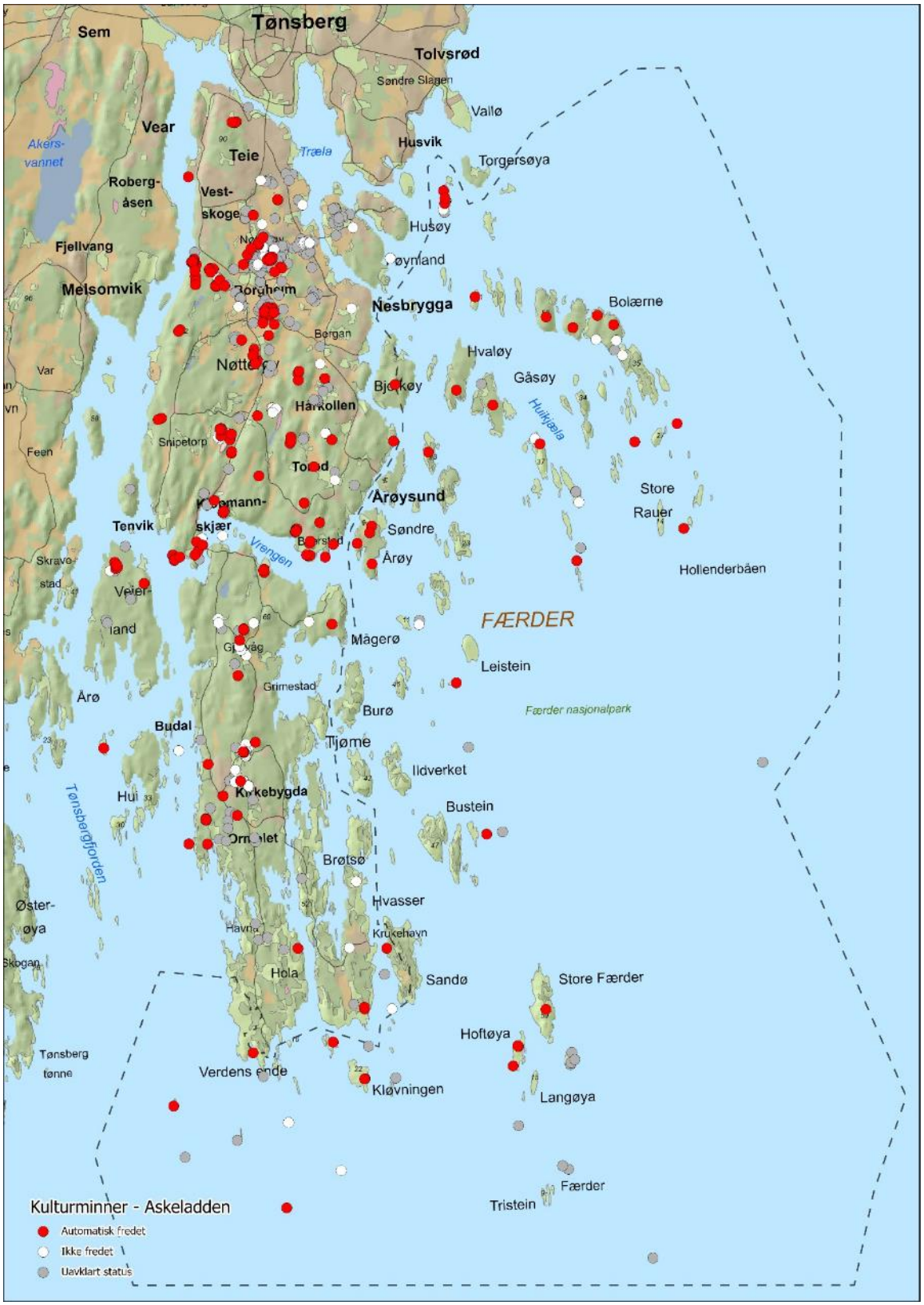
I Askeladden er det registrert rett over 400 fredete kulturminner i Færder kommune. Brorparten av disse er automatisk fredete og utgjør ulike arkeologiske bosetningsspor som gravrøyser, løsfunn og tufter.

Registrerte kulturminner i Askeladden (2020)	***Antall***	***Eksempel***
Automatisk fredete (førreformatoriske, fra før 1537)	297	Hella gravfelt
Forskriftfredet	80 (7 anlegg)	Torås fort
Vedtaksfredet	36 (15 anlegg)	«Grevestua»
Listeført kirke	1	Tjøme kirke
Statlig listeført	1	Røssesund bru
Uavklart status	380	
Fjernet	66	
Ikke fredet	108	

Kategorien *Ikke fredet* inneholder ulike typer av kulturminner som er registrert, men ikke har blitt vurdert. Det kan for eksempel dreie seg om steingarder, hoppbakker eller krigsminner. Statusen *fjernet* får de automatisk fredete kulturminner som er fjernet enten gjennom lovlige arkeologiske utgravinger eller gjennom ulovlige tiltak. Registrering og kartmarkering beholdes selv om kulturminnet er borte, siden det er viktig for både forvaltning og forskning å vite at det har vært kulturminner på stedet. *Uavklart status* tilskrives de kulturminner eller funn som krever videre undersøkelser før eventuell fredningsstatus kan fastsettes.

Når det gjelder representativiteten av kulturminner og kulturmiljøer omfatter vedtaksfredningene for en stor del bygninger fra gårdsbruket og kulturminner fra de sosialt og økonomisk sett bedre stilte lagene. De fremstår ofte som øyenfallende og arkitektonisk tiltalende bygningsverk. Frem til for noen år siden avspeilete dette i liten grad kulturminner fra andre næringer og epoker, ikke minst kystkulturen. Med fredningen av fyrstasjonene Store og Lille Færder (Tristein) i 1997 endret dette seg

noe. Andre eksempler på vedtaksfredete kulturminner finnes på gårdene Agerup, Ekenes Vestre og Kjølene Mellom som alle ble vedtaksfredet i 1923. Blant nyere vedtak kan nevnes Nøtterøy prestegård med stabbur, forpakterbolig og hovedbygning, som ble fredet i 1993.

Figur 4-6 Et uttrekk fra Riksantikvarens database Askeladden viser blant annet lokaliteter som er førreformatoriske og derfor automatisk fredet i henhold til kulturminneloven. De hvite registreringene utgjør et godt grunnlag for videre arbeid med lokalt viktige registreringer, men er ikke samkjørt med andre databaser. Kilde: Askeladden

Økningen i antall registrerte kulturminner *under vann* har vært eksponentiell etter innføring av et forvaltningsapparat for disse. I dag er det i alt over 50 lokaliteter i Askeladden som er registrert som *maritime* kulturminner i kommunen. De utgjøres av 16 automatisk fredete maritime kulturminner, 10 ikke fredet, og 26 med uavklart vernestatus.

4.2 SEFRAK-registret

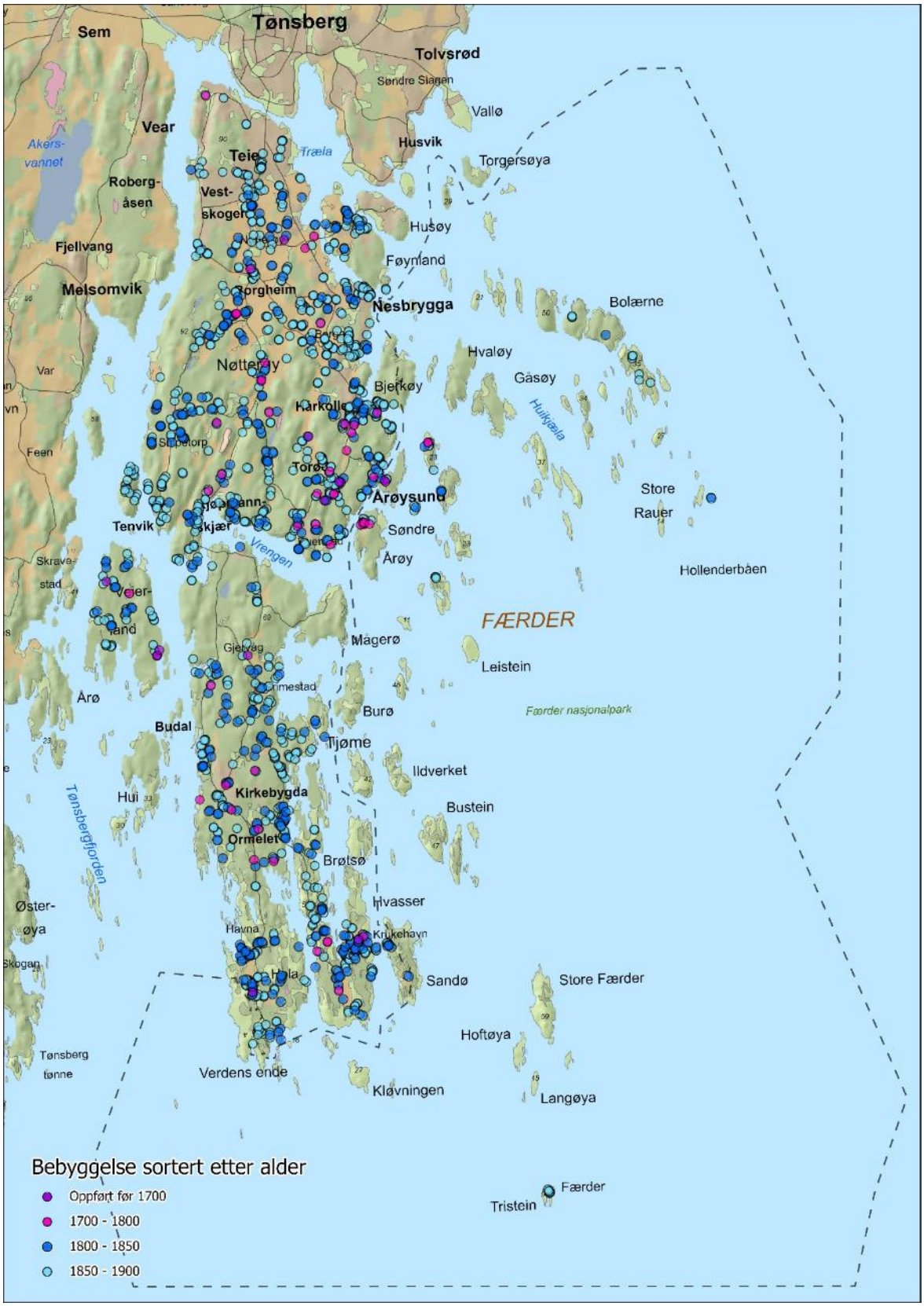
Bygningsregistret SEFRAK er et nasjonalt register som inneholder informasjon om de aller fleste bygninger oppført i perioden 1537-1900. Bygningene ble på registreringstidspunktet (1980-1990-tallet) kartfestet, oppmålt og fotografert, og hvert objekt har et eget skjema. I noen tilfeller er det med bygninger fra 1900-tallets første desennier. Tidfestingen av hus i SEFRAK-materialet må leses med forbehold, dateringen er hentet fra registreringsskjemaet og er som hovedregel ikke kontrollert.

At en bygning inngår i SEFRAK innebærer i seg selv ikke noe formelt vern. Registreringen indikerer at bygningen *kan* ha verneverdi. Mange kommuner har derfor rutiner i sin saksbehandling hvor de vurderer kulturminneverdien i byggesaker som berører SEFRAK-bygninger. For bygninger eldre enn 1850 er det imidlertid lovfestet at en slik vurdering må gjøres før bygge- eller rivningssøknad kan godkjennes av kommunen.

Dersom et SEFRAK-bygning er knyttet til feil bygningsnummer eller feilaktig informasjon er oppgitt i registeret er det fylkeskommunens ansvar å endre dette i SEFRAK-modulen. Når et SEFRAK-bygning endrer status (rives, brenner, etc.) er det kommunen som har ansvar for å registrere dette i Matrikkelen.

Registret for Færder kommune er ikke a jour-ført, men utgjør til sammen cirka 1500 bygninger. Nesten 400 bygninger omfattes av meldeplikt iht. kulturminneloven § 25. Cirka 70 av bygningene, som er tydelig konsentrert til de større øyene, er datert til før 1800.

Ettersom grensen for SEFRAK-registret ble satt ved 1900, vil det være mange bygninger som i dag regnes som verneverdige som ikke er kommet med. Når det gjelder bygninger oppført etter 1900 er de ikke systematisk registrert med unntak for et begrenset område ved Teie hageby på nordøstre Nøtterøy. Her fremhevet en kulturmiljøanalyse fra 2018 den karakteristiske konsentrasjonen av godt bevarte bygninger fra mellom- og etterkrigstid.

Figur 4-7 De steder som utmerker seg med størst konsentrasjon med SEFRAK-registrert bebyggelse er de gamle havnemiljøene på Nesbrygga, Knarberg, Årøysund Kjøpmannskjær og Sandesund. Samtidig er påfallende hvor mye eldre bebyggelse som ligger strukturert og bevart langs veiene innover på øyene. Dette er tydelig for eksempel langs Vestveien og Dalsveien på Tjøme, samt Tenvikveien og Strengsdalveien på Nøtterøy. Kilde: Askeladden

Figur 4-8 Antallet vedtaksfredninger utgjør 36 objekter over totalt 15 anlegg. For forskriftsfredninger gjelder 80 objekter over 5 anlegg, hvorav 19 bygninger finnes på Håøya. Mer informasjon om disse finnes som vedlegg, og på kulturminnesok.no. Kilde: Askeladden

4.3 Kulturminnesøk.no

Kulturminnesøk.no er en åpen publikumstjeneste fra Riksantikvaren, hvor informasjonen blant annet kommer fra kulturminnebasen Askeladden. Det som skiller kulturminnesøk.no er at folk flest kan føye til nye registreringer, uavhengig om de er vernet ved lov eller ikke. At et kulturminne er registrert på kulturminnesøk.no betyr ikke at det har et juridisk vern. I Færder kommune har denne tjenesten vært flittig brukt av ulike aktører. Den inneholder følgelig en stor mengde informasjon om lokale kulturminner fra ulike tidsepoker.

4.4 Tidligere registreringer og andre oppslagsverk

Til tross for at det som i dag er Færder kommune til nå har manglet en formell kulturminneplan, er det andre som gjennom lang tid har bidratt til å synliggjøre kulturarven. Historielagene publiserer jevnlig bøker og tidsskrifter med lokalhistorisk informasjon og fortellinger. Mer og mer blir gjort tilgjengelig digitalt. Disse utgjør en svært viktig ressurs for dokumentasjon og formidling av lokalhistorien.

Når det gjelder registreringsarbeid ble det av Nøtterøy kommune i 1993 publisert resultater fra en registrering av kulturminnene i Nøtterøyskjærgården som også belyser helheten og sammenhengen i skjærgårdens bosettingshistorie. Et tilsvarende arbeid gjennomføres i Tjømeskjærgården 2020. I årene 2003-2004 ble det gjennomført et omfattende dugnadsarbeid i fd. Nøtterøy og Tjøme kommuner for å registrere og kartfeste nyere tids kulturminner. Det var satt fokus på tidligere tiders utmarksbruk, og å skape lokalt engasjement og oppmerksomhet rundt kulturminnene.

Registreringene, som både inkluderer bevarte og tapte objekt, ble kartfestet og er tilgjengelig på vestfoldkart.no. I senere år har en rekke andre kulturminner i Færder kommune i tillegg blitt registrert av frivillige på kulturminnesok.no. Sammen utgjør disse registreringene en viktig og rik lokalhistorisk kunnskapskilde som blant annet er og vil være nyttig for kommunens plan- og byggesaksbehandling.

Kommunens kultur-historiske bakgrunn

5. Kommunens kulturhistoriske bakgrunn

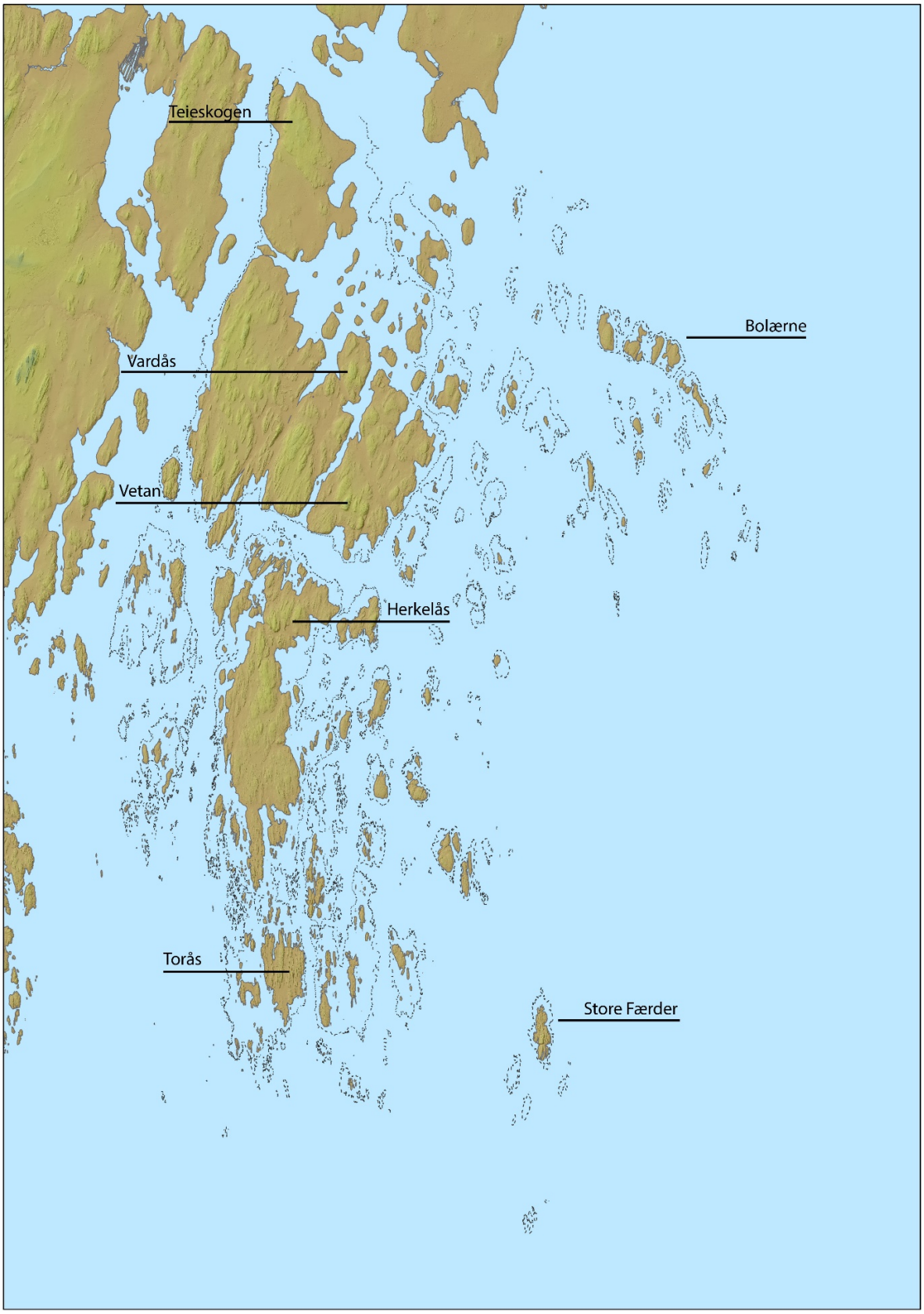
Geologi (bergartene), kvartærgeologi (jordsmonnet) og klima er grunnleggende faktorer for hva menneskene kan leve av i et landskap. Legges det til havet som en fjerde faktor er Vestfoldkysten gunstig for så vel jakt og sanking, som fiske og landbruk. I tillegg har skjærgården her alltid hatt et av de mildeste klimaene i Norge. Dersom klimaet endrer seg, slik det gjorde under den lille istid fra 1270 til midt på 1800-tallet, så justerer menneskene sin bruk av landskapet. Det samme skjer dersom menneskene utplyndrer landskapets ressurser. For eksempel som følge av overbefolkning, som på 1800-tallet, eller ny teknologi som trålfiske. Overgangen for flere tusen år siden fra jakt og sanking til jordbruk endret bruken av landskapet, på samme måte som jernplogen på 1800-tallet gjorde det mulig å omdanne de tunge leirjordene fra slåttemark til åker. Det som i dag kalles kulturminner er i første rekke de fysiske sporene etter menneskenes tidligere bruk av landskapet, og som finnes i dagens landskap. Det være seg en 2.000 år gammel gravrøys, en kirke fra 1100-tallet, eller et nedlagt kystfort fra 1940-tallet.

De første menneskene kom til den skandinaviske halvøy etter istiden for drøye 11.000 år siden. Av naturlige grunner kom de ikke til Nøtterøy eller Tjøme, da disse områdene den gang lå langt under havets overflate. Etter hvert som isen trakk seg tilbake og landmassene hevet seg, dukket så smått deler av det som i dag utgjør Færder kommune opp. For rundt 8.000 år siden slo de første seg ned på de større øyene. De bosatte seg ikke for godt, for de levde av hva som kunne jaktes og sankes på land og hav. Derfor flyttet de rundt etter maten der de fant den – ved sjøen eller innover i landet. Skjærgården var likevel et godt sted å være, med sine mange lune bukter og sjøens rike spiskammer. Havet sto rundt 50 meter høyere enn i dag, og mye av Nøtterøy lå fortsatt under vann. Kun nord på Tjøme var det noen øyer som ga grunnlag for opphold, mens de høyeste partiene av Torås var skvalpeskjær. Sør på Nøtterøy og nord på Tjøme er det funnet redskaper av stein og flint etter menneskene som holdt til på øyene i kortere eller lengre perioder.

I den yngre delen av steinalderen, for rundt 6.000 år siden, begynte det å komme mennesker med en ny livsform til områdene rundt Oslofjorden. De var bønder og drev jordbruk og holdt tamdyr. Havet sto rundt 18 meter høyere enn i dag, og store områder egnet for en slik driftsform var da blitt tørrlagt. Den store ekspansjonen kom likevel først etter et par tusen år. Redskaper av flint var fortsatt i bruk, og fra dette tidsrommet er det gjort mange funn på de større øyene i skjærgården. Boplasser er det så langt ikke funnet spor etter i området, men andre steder rundt fjorden er det utgravd faste bosteder så langt tilbake som for 3.400 år siden. Derimot vet man ikke hvor de døde ble gravlagt. Muligens kan det som kalles bygdeborger, det vil si enkle steinmurer rundt en fjelltopp, ha vært en måte for de første fastboende å etablere seg i området de hadde valgt som sitt, ved å skape et møtepunkt mellom det guddommelige, de levede og sine døde. Et sted for religiøse handlinger. Det finnes tre slike anlegg i kommunen. En på hver av de to halvdelene av Nøtterøy som da var over vann, og et nord på Tjøme.

Det er først i løpet av det som kalles bronsealderen, 3.700 – 2.500 år siden, at det med sikkerhet er spor etter at mennesker hadde slått seg ned og tatt hele området i nåværende Færder kommune i bruk. Disse menneskene gravla sine døde i røyser. I begynnelsen var røysene, kalt åsrøyser, monumentale. De ble bygget i utkanten av det landskapet som menneskene hadde valgt, og etter hvert ble resten av grensen fylte av mindre røyser. Denne skikken ble opprettholdt inn i den eldre

delen av jernalderen. Trolig var Nøtterøy (Njótarey) og Tjøme (Tjúma) to selvstendige bosettingsområder, for ingen steder ligger åsrøysene så tett som på hver side av Vrengensundet. De ligger også på vestsiden av øyene som en markering mot fastlandet. De finnes i tillegg i ytterskjærgården i øst, men her er mange røyser i nyere tid blitt brukt til å bygge varder for å vise leia, eller blitt ødelagt av militær aktivitet.

Figur 5-9 Slik kan man se for oss se for oss Færders topografi i steinalderen, med 18 meter høyere vannstand. En del områder var tørrlagt og egnet for jordbruk, men det skulle drøye lenge før de arealer som har gitt oss dagens dyrka kulturlandskap kunne tas i bruk.

De første stabile bosetningene ble etablert for mer enn 4.000 år siden, men det er mange forskere som mener at gårdene – slik en gård i dag oppfattes – dukker opp først for et par tusen år seinere. Gravminnene ble gjennom århundrene trukket nærmere gården, flere mennesker fikk en grav, og i vikingtiden ble de døde lagt i gravhaug ved gårdstunet. Også de første kirkene på øyene ble bygget ved gårdstunet i tilknytning til det gamle gravfeltet.

Figur 5-10 Vann var en knapp ressurs ute på de mindre øyene, og det måtte beskyttes. Her fra Skrøslingen.

Ved å gruppere forskjellige typer gårdsnavn etter alder kan utviklingen beskrives fra de første to-tre gårdene på hver av de store øyene for 1500 år siden, til kanskje så mange som 20 på Nøtterøy og seks på Tjøme for rundt 1100 år siden. Da fant det sted en kraftig befolkningsøkning, og nær samtlige gårder med navn som ender på -rud / - rød ble ryddet i utkantene. På denne tiden sto havet 3 meter høyere enn i dag, og det aller meste av landskapet ble da mulig å bosette seg på og utnytte. Landskapet rundt Nøtterøy kirke var der hvor de eldste gårdene på øya ble ryddet, og i de få siste årene er det funnet et stort antall gjenstander med metalldetektor her. Disse viser at området hadde rike innbyggere som drev handel i vikingtid og middelalder. Nær Tjøme kirke er det tidligere funnet en skålvekt, noe som også viser til handel. Etter pestbølgene fra rundt 1350 og framover kom en ny befolkningsvekst på 1600-1800 tallet. Med den fulgte etableringen av husmannsplasser (et lite gårdsbruk uten eget gårds- og bruksnummer som en del av en større gård) og strandsitterplasser (med bosettere på leid jord som livnærte seg av sjøen). På 1920-tallet, og i større skala fra 1960-tallet, ble de første boligfeltene bygget. I disse dager er Færder kommune i ferd med å miste mye av det gamle særpreget med eneboliger.

Figur 5-11 «Carte af Grinholm Sund" fra 1707 viser blant annet båer og gode steder for ankring for ulike klasser og størrelser av fartøy. I tillegg går det å se navnene til et antall eldre gårder. Kartverket har digitalisert et stort antall historiske kart og gjort dem tilgjengelig for alle. Kilde: Kartverket

Menneskene i skjærgården har alltid hatt fartøyer, om det så bare var for å ro sjekta fra de mindre øyene inn til handelsmannen på Tjøme eller Nøtterøy, over til Stokkesida i familiebesøk, eller til Tønsberg for å selge fisk eller annet fra sjøen. Folkene har trolig til alle tider bygget fartøyer av alle slag fram til skip i stål ble dominerende, selv om ytterst få spor er bevart etter denne omfattende virksomheten i nær sagt hver eneste bukt. En økonomisk langt viktigere næring for flertallet av den mannlige befolkning var skutefarten langs kysten, handelsfarten på Nordsjøen og seinere den oversjøiske langfarten. Rundt 1850 begynte gullalderen for seilskutehandelen, og fra 1890 kom dampskipet. Fram til da hadde de mer velstående bøndene kunnet delta ved å gå sammen om å få bygget eller kjøpt ei skute. Rundt 1840 begynte selfangsten og deretter den industrielle hvalfangsten. Et stort antall øyboere mønstret på og kom seg ut av et stritt liv på husmannsplassen. Med hvalfangsten og dampskipene fulgte industrien, og menneskene forlot ytterskjærgården for en tryggere og økonomisk sikrere tilværelse «inne på land». I kombinasjon med fraflyttingen begynte turismen gjennom oppkjøp av de mindre øyene til fritidsbruk, før den tidlig på 1900-tallet fikk et oppsving ved at det ble bygget en rekke pensjonater, da særlig på Tjøme. Skutefarten, men spesielt hvalfangsten, har etterlatt seg en rekke flotte eksempler på de bygningsstiler som var på moten da bonderederne og seinere hvalskyttere hadde gode inntekter. En annen viktig industri var det kommersielle uttaket av stein fra 1820-tallet, særlig i tidsrommet ca. 1920-1950, og sporene er mange og tidvis store – også i form av hus og kjellere. En annen industri i samme tidsrom var produksjonen av is. Denne foregikk enten i kunstige dammer eller i eksisterende tjern og små innsjøer.

Figur 5-12 Skuta "Rebus" gikk stort sett i kystfart rundt Oslofjorden. Her fortøyd ved kommunebrygga i Stranda på Nøtterøy tidlig på 1950-tallet. Kilde: Jan Brendalsmo

I løpet av 1800-tallet ble det bygget stadig flere nye veier på de store øyene, og forbindelsen mellom Tjøme og Nøtterøy over Vrengensundet ble forbedret. Fram til da hadde båttransport og de gamle gårdsveiene gjort nytten. Veiene ble delt inn i roder, og noen av steinene som markerte skillet mellom de enkelte rodene – rodesteinene – er fortsatt bevart. Det ble også etablert båtruter langs de to store øyene, og som ga forbindelse med Tønsberg og Oslo. Selv om disse for lengst er nedlagt er «kommunebryggene» et synlig minne. Tidligere var de viktige «porter mot sjøen» for de som ikke hadde egen brygge. Med økende ferdsel og transportbehov på veiene, og ikke minst privatbilisme og bussruter, ble det til slutt bygget broer over Ekenessundet, Vrengensundet og Røssesundet.

Også andre enn de fastboende på øyene hadde interesser i skjærgården. Losing hadde vært et yrke for øyfolkene siden lenge før middelalderen, men da losembetet for Det Sønnenfjeldske Norge ble etablert i Tønsberg i 1735 ble forholdene i ytre Oslofjord i større grad organisert. Så lenge man seilte på landkjenning var Færderskjærgården det første sted å stå over Oslofjorden for de som kom sørfra, noe blant annet øynavnet Leistein ut for Mågerø viser. Også Kystverket var tidlig ute, selv om det første Færder fyr fra 1697 var et privat foretagende. Når de gamle vardene i Færderskjærgården ble bygget og malt som sjømerker, vites ikke. Militæret har også etterlatt seg kraftige spor i området fra 1890 og fram til i dag, selv om svært mye er fjernet i forbindelse med at de fleste militære anleggene er blitt lagt ned i løpet av de siste tiårene.

Figur 5-13 På Tristein er det ikke bare fyrvesenets historie som kan oppleves. Her er det også tydelige spor fra krigstider.

For de siste 1000 år av vår tidsregning blir kirkebøker, skattelister, brev og andre skriftlige dokumenter en viktig kilde til kunnskap om menneskene på øyene. Det er likevel fortsatt de fysiske sporene etter menneskenes bruk av landskapet som er de tydeligste og avgjort viktigste rester etter fortiden, enten det er de få gjenværende strandsitterstuene i sjøkanten, et gammelt skipsvrak eller gamle steingarder som viser eiendomsgrenser eller skillet mellom inn- og utmark. Kulturminnene finnes på land og på havbunnen.

Denne svært korte oversikten over noen viktige særtrekk ved historien på og rundt øyene i Færder kommune viser at det er flere typer aktiviteter som har eksistert gjennom mange tusen år. Jakt, fangst, sanking og fiske blir drevet den dag i dag. Det samme gjelder landbruket. Likevel er det skjedd endringer i måten disse aktivitetene er blitt drevet på, og de fysiske sporene kan være vanskelige å finne. Andre aktiviteter har vist seg å være mere kortvarige, men de kan likevel ha satt merkbare spor etter seg, som militæret. Flere aktiviteter er blitt drevet av de samme menneskene til samme tid, som fiskerbonden på de mindre øyene som også kunne være sjømann eller los. Det var også forskjeller i gjøremål mellom en kone på en større gård inne på de store øyene, og en sjømannskone ute på en holme langt fra land.

En kulturminneplan skal ta høyde for nettopp det mangfoldige, men skal samtidig peke ut representative eksempler på de sentrale verdiene. Dette gjøres i den følgende tematiseringen av Færder kommunes kulturhistorie.

Prioriterte temaer

6. Prioriterte temaer

De temaer som presenteres i det følgende, er valgt ut og beskrevet fordi de i stor grad konkretiserer hvilke kulturhistoriske sammenhenger som har størst betydning for forståelsen og opplevelsen av Færder kommune. Temaene representerer både kunnskapsverdier, opplevelses- og bruksverdier. Disse verdiene bør ivaretas i kommunens fremtidige arbeid, både ved å bevare og istandsette gjennom plansaker, byggesaksbehandling og frivillig innsats, og ved formidling gjennom undervisning og kulturevenement. Temaene har blitt vurdert ut fra aspekter og verdier knyttet til blant annet representativitet, sjeldenhet, autentisitet, identitet og brukspotensiale for verdiskaping, næring og formidling. Temaene, verdiene og kvalitetene har blitt supplert og forankret i medvirkningsprosessen.

Kystkulturen og sjøfarten har en lang og omfattende historie som setter Færder kommune inn i en global sammenheng. Den marine tradisjonen er også en levende kulturarv som mange setter stor pris på. I siste halvdel av 1700-tallet og i løpet av 1800-tallet etablerte Tjøme og Nøtterøy seg for alvor som et fiske- og sjøfartsamfunn. Dette har i stor grad vært den viktigste forutsetningen for kommunens velferd og bosetning. Kommunens strategiske beliggenhet i Oslofjorden, ved innseilingen til Tønsberg, og nærheten til Karljohansvern har også medført at det finnes en rekke militære anlegg og spor fra ulike perioder rundt om i hele kommunen. Historiene som knyttes til disse er med på å plassere Færder kommune sentralt i Norges lange forsvars- og krigshistorie. Kontakten med sjøen har også vært med på å profilere Færder kommune som et turistmål. Besøkende har gjennom flere århundrer hatt glede av den flotte skjærgården. Ved siden av nærheten til og bruken av sjøen, har jordbruket helt siden de aller første bosetningene vært med på å forme Færder kommunes kulturlandskap. Sjø- og jordbruk i kombinasjon var like viktig for rederne på de større øyene som for beboerne ute i skjærgården. Andre kulturhistoriske verdier som er særlig viktige å ivareta finnes fremfor alt i den mangfoldige bygningsarven, og også i kirker, i skolevesenet, i spor fra tidligere industrier og langs veifar på land og til sjøs.

Kulturarvens verdier defineres av samtiden og er derfor i kontinuerlig forandring. Noe som i dag vurderes som verdifullt vil ikke nødvendigvis være prioritert eller verdsatt i framtiden. Omvendt vil for eksempel bebyggelse fra 1970-årene og fram til vår egen tid trolig bli kulturminner som kommende generasjoner setter pris på. En kulturminneplan skal derfor sørge for å fremheve de viktigste og mest karakteristiske kulturminnene, men planen må også kunne justeres og suppleres med jevne mellomrom.

6.1 Kystkulturen og sjøfarten

Lorens Berg innledet sitt kapittel om sjøfarten i Nøtterøys gamle bygdebok med følgende beskrivelse om hva det tidligere betydde å bo ved sjøen: «Et sundt skjærgaardsfolk liter heller paa sjøen end paa akerteigen. Det er saa mange muligheter derute, ofte store muligheter. Smaagutten har lært at bare bortpaa nærmeste fiskegrunde kan han i en heldig stund gjøre et kup. Og strandsitteren vet at han kan bare saasandt en dag heise seil paa egen mast, om den endnu er lav, saa kan sluppen hans bli til kreiert og brig og tremaster, og strandhytten derinde ombyttes med velstandsvaaning. I hver vik lever frasagn om at det har hændt. Sjøen lønner tiltak og stræv med brød. Og imellem lønner den kongelig – det gjælder at passe sjangsen».

Færder kommunes store skjærgård og beliggenhet ved munningen av Oslofjorden har gjennom årtusener skapt svært gunstige muligheter for å drive det som kalles et mangesysleri. Landskapet gir grunnlag for så vel jordbruk som fangst, fiske og alle mulige næringer knyttet til sjøen. Mange av øyene har hatt fast bosetting og bærer i stort og smått preg av menneskers liv og virksomhet flere tusen år tilbake i tid. Kystkulturen omfatter i den forstand virksomheter eller bosettinger som har sitt utgangspunkt i kystbasert næring. Langt de fleste i Færder kommune har gjennom tidene på en eller annen måte vært knyttet til sjøen. En velstående bonde kunne eie en part i en skute, småbrukeren ute på de mindre øyene var los, mens kona drev det karrige bruket og styrte familien, samtidig som strandsitteren forsøkte å få endene til å møtes ved fjordfiske, sjøfart og som daglønner på de større gårdene. Sjøfarten derimot, har en mer spesifikk tilknytning til skipsfart som næring, og sporene kan i dag oppleves ved anlegg som kommunebrygger, fyrstasjoner, losstasjoner, tollboder, skipsbyggerier, sjømerker og merkestengene etter «Kaldnesmila». Sammen utgjør de en viktig felles identitet og representant for det maritime i Færder kommune som gjennom århundrer har satt sine spor både over og under vannspeilet.

6.1.1 Kulturminner under vann

Vannspeilet i Færder kommune utgjør ikke bare i vår tid de forskjellige innseilingsledene til og fra Tønsberg, men utpeker seg også i et historisk perspektiv som et av de mest sentrale farvannene i Oslofjorden. Det var her de som i eldre tider seilte langs kysten fikk den første landkjenningen tvers over fjorden, det var her skuter kunne havarere på båer og skjær i storm, og der var her det tyske angrepet i 1940 møtte den første motstanden. Som strukturerende kulturhistorisk element, enten sett som ferdselsåre eller næringsressurs, har sjøen og skjærgården hatt en avgjørende rolle i Færder kommunes bosettingshistorie. En stor del av dette oppleves i dag som en del av den bygde kulturarven, som bevarte «historiske fragmenter», eller som steder hvor det knytter seg historier til. Den lange og intensive bruken av seilleder mellom havnene har også etterlatt seg en stor mengde «våte kulturminner» på havbunnen.

Det stadig økende kunnskapsnivået om kulturminner under vann er i motsetning til den tradisjonelle arkeologien ikke koblet til forvaltningens utgravninger i forbindelse med for eksempel utbyggingsprosjekter av veier, kabler og større anlegg. Mye av det marinarkeologiske feltarbeidet har i stedet blitt utført av sportsdykkere – helt siden fritidsdykkingens barndom på midten av 1900-tallet. Behovet for registrering og dokumentasjon er imidlertid fortsatt stort. Posisjon, vernestatus, bevaringstilstand og sårbarhet er ukjent på et stort antall kulturminner under vann. Skipsfunn fra første verdenskrig blir om få år statens eiendom, samtidig som de blir beskyttet gjennom kulturminneloven.

Figur 6-14 Utsnitt med data fra Askeladden som viser kulturminner under vann. Båter, skipsvrak, inventar og last eldre enn 100 år er automatisk fredet. Fartøy og båter av særlig kulturhistorisk verdi, og som fortsatt brukes, kan fredes med hjemmel i kulturminneloven. Kilde: Askeladden

6.1.1.1 Skipsvrak og forlisområder

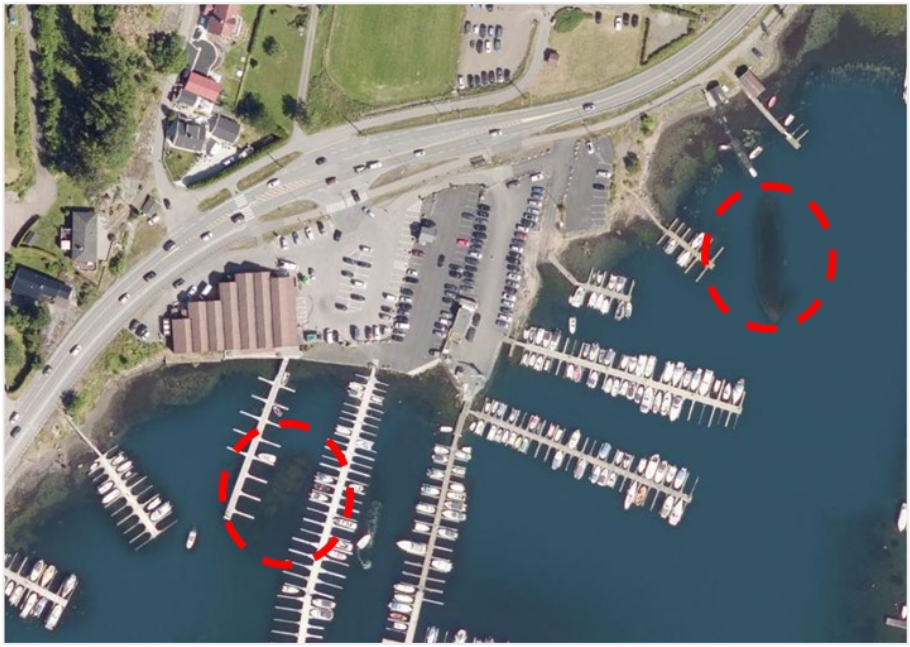
Båter, skipsvrak, inventar og last eldre enn 100 år er automatisk fredet etter kulturminneloven. Norsk Maritimt Museum har forvaltningsansvaret for kulturminner i sjøen. Museet gjennomfører registreringer og utgravninger under vann på vegne av Vestfold og Telemark fylkeskommune. Historiene og kulturminnene knyttet til forlis er i seg selv en viktig del av det maritime kulturlandskapet. Selv om de sjelden er synlige for de fleste av oss, har de en sentral plass i Færder kommunes kulturhistorie. Indirekte vises de i form av fyr, spor etter losvesenet, kompassroser og sjømerker.

Totalt finnes det 57 registrerte kulturminner under vann i Færder kommune, hvorav 16 er automatisk fredete skipsfunn.

6.1.1.2 Kulturlag i havner

Rundt omkring i Færder kommune har det opp gjennom århundrene funnets en rekke mer eller mindre viktige havner, for eksempel ved Hella, Lahelle, Knarrberg, Oslebakke, Uleholmen, Vrengen (Grindholmsund Ladested) og Kongshavn (Navnet Labukta på utsida av Mellom Bolæren viser derimot til en tidligere høylae/-løe). Det har blitt fremhevet at naturhavnene rundt Bolærne har særlig høyt potensial for funn av verdifulle kulturlag i sjøbunnen. Det samme gjelder områdene like vest for Bolærne, hvor det har vært omlastning og ventehavn for innseilingen til Tønsberg.

Spor etter ulike virksomheter og hendelser som er deponert på sjøbunnen i havneområder har stor kunnskaps- og kildeverdi. Kulturlagene på disse stedene består av avsetninger av mange slags materialer og gjenstander som av ulike årsaker har blitt kastet eller mistet i sjøen. Slike kulturlag har hittil fått ligge uforstyrret og har hatt gode bevaringsforhold. I tillegg til naturhavnene har også kommunebrygger og havner fra moderne tid en sentral plass i denne sammenhengen. De utgjør viktige bindeledd mellom øyene og bruken av den nære skjærgården til fiske, fangst og jordbruk.

Figur 6-15 Vrak og forlisområder finnes flere steder rundt om i kommunen. I grunne områder, som her ved havnen i Kjøpmannskjær, er de enkle å se på flyfoto. I andre dypere områder kan man bruker sonar-skanning for å registrere spor under vannspeilet.

Til høyre sees vraket etter den kravellbygde selfangeren Sterkodder, som sank i opplag etter å ha kommet i brann rundt 1900. Skipsvraket til venstre er foreløpig uten datering.

Kilde: Kartverket

6.1.2 Losvesenets minner

I kong Magnus Lagabøtes landslov fra 1276 omtaltes skikken med å bruke kjentmann ved ferdsel langs kysten, og det angis takster for slik losing: fra Bergen til Tønsberg eller fra Tønsberg til Göta älv kostet det en halv mark sølv (2,4 gram gull). Datidens ord for los beskrev virksomheten godt; leidsogumadr betyr «mann som gir utsagn om leia». Losvesenet har lange tradisjoner i Færder kommune, noe blant annet navnet Leistein og kompassrosa fra rundt 1550 på Østre Bolæren vitner om. Navn på losene finnes belagt i kilder fra slutten av 1600-tallet.

I 1720 ble losvesenet for første gang offentlig organisert, men det var losloven fra 1824 som var den avgjørende. I denne loven ble det loven ble det fastslått at ved alle havner eller innløp skulle det finnes et hensiktsmessig antall eksaminerte loser med et særlig tegn i seilet på losbåtene. I Færder kommune skulle det komme til å bli så mange fast- og reserveloser på 1800-tallet at det utgjorde en ikke ubetydelig yrkesgruppe.

En losstasjon var ikke en brygge eller bygning, men et område som losene var forpliktet til å bo innenfor. På slutten av 1800-tallet var det tre stasjoner i Færder kommune: Årøysund, Bolærne og ved Sandøysund. I tillegg finnes navnet Losodden på Brevikodden sør på Nøtterøy. Når det gjelder losboliger finnes det fortsatt flere bygninger som i tillegg til å ha spesielle personalhistoriske verdier, forteller en felles historie. Det er forholdsvis små hus, oppført i nærheten av havn og sjø, som opprinnelig gjerne har hatt en liten dyrkbar flekk. Andre typer kulturminner som i hvert fall delvis må antas å ha vært knyttet til losvirksomheten og navigasjon, er stedsnavn som Kikut/Kikkersberget , eller de mange Glaner`n på åsene rundt om i Færder kommune.

6.1.3 Fyrvesenets og kystverkets minner

Det er ikke før på 1700- og 1800-tallet det ble gjennomført en systematisk merking av kysten. Det ble bygget fyrstasjoner, fyrlykter, varder, fortøyningsbolter og andre maritime konstruksjoner. Etter at Fyrdirektoratet ble opprettet i 1841 ble det i løpet av 40 år bygget over 100 bemannede fyrstasjoner rundt om i landet.

Av de mest iøynefallende kulturhistoriske elementene og miljøene i Færder kommune som tilhører den maritime infrastrukturen er det særlig tre anlegg som utmerker seg: den gamle fyrstasjonen på Store Færder (1697), Fulehuk fyr (1821) og Færder fyr på Tristein (1857). Kun fyrstasjonen på Lindesnes i Vest-Agder er eldre enn den på Store Færder (1656).

Figur 6-16 I dag står bare grunnmurene igjen fra den gamle fyrstasjonen på Store Færder. Da det vestre bildet ble tatt rundt forrige århundreskifte var antallet steinskift flere enn i dag. Fundamentet planlegges restaurert. Kilde: Digitalt museum, og Vestfold og Telemark fylkeskommune

Alle de tre fyrstasjonene hadde fyrvokterbolig. På Store Færder kunne det være flere familier bofast samtidig. All jord på øya ble dyrket opp, og det har vært husdyrhold med ku og hest, som blant annet ble brukt til å transportere kull opp til fyret. Anlegget ble vedtaksfredet i 1997. Innenfor fredningsområdet, som omfatter søndre halvpart av øya, er det foruten ruinen av selve fyrtårnet bevart bygningstufter og veien opp til fyret, steingarder, rydningsrøyser, steintrapp, dyrkingsspor og spor etter landing i sør. De to andre stasjonene lå på lave holmer, og her var det kun muligheter for små kjøkkenhager. På samme måte som Fulehuk ble erstattet av det ubemannede fyret på Hollenderbåen, ble fyret på Store Færder erstattet av det nåværende på Tristein. Også fyrstasjonen på Tristein er vedtaksfredet. Færder fyr er et ikon ikke bare for kommunen og skjærgården, men må sies å være er en av landets mest kjente fyrstasjoner. Den brukes i dag som arbeidsstasjon for Kystverket. Ut over selve fyrtårnet fra 1857 omfatter fredningen maskinhus, signalbolig, betjeningsbolig, tidligere semaforstasjon, naust, uthus, antennehus, en tidligere smie, en tuft fra et tidligere naust samt to landinger. Fulehuk fyr med tilliggende fyrvokterbolig ble oppført og satt i drift som fyrstasjon i 1821. Anlegget har gjennom årene blitt endret og utvidet, men var som fyr i drift frem til 1989 da den ble erstattet av den ubemannede Hollenderbåen fyrlykt 1,2 sjømil mot sydøst. I dag er Fulehuk fyr og det lille miljøet rundt restaurert. Selv om ikke alle bygninger og anlegg fra tidligere år fortsatt står, representerer de gjenværende fyrstasjonene en intakt og verdifull arv fra en viktig epoke i fyrvesenets historie.

I tillegg til de tre fyrene ble det bygget en rekke ubemannede fyrlykter, lysende båer, varder og andre karakteristiske sjømerker som viser leia eller varsler om urenheter i farvannet. Noen av de mange verdifulle vardene i skjærgården finnes på Svarten, Leistein (1858), Vierskjæra og Store Rauer. På Nordre Mostein ligger dessuten fundamentene etter et stort naust («kostebu») som ble brukt til lagring og vedlikehold av flytestaker (koster) og bøyer.

Fyr, lysende båer og andre karakteristiske sjømerker finnes ved Lakssjær, Grepan Krukeholmen, Østre Bustein, Leistein, Vassholmen, Huikjæla, Hvaløy, Granebosundet, Fjærholmen, Mågerøtangen, Tenvik og Saltbu.

Figur 6-17 Fyrtårnet fra 1857 på Tristein. Et symbol ikke bare for Færder, men for hele Norges kystkultur.

Figur 6-18 Varde på Leistein, bygd i 1858. Med tanke på navnet Leistein er dette trolig et av de første stedene i Færderskjærgården hvor det ble bygget varde. Flere tusen år tidligere hadde noen bygget ei gravrøys på toppen av øya. De siste rester av denne ligger rett ved varden, og all steinen fra røysa er brukt til å bygge sjømerket.

Figur 6-19 Slike grupper av jernstenger, oftest tre eller fire, finnes det flere av på øyene i Færder. De er rester etter krigsmerker, et system som ble etablert i 1898 og lagt ned i 1946. Her er den fjerde stangen bortrustet. Les mer om jernstenger i kystfjell i Tore Dyrhaugs artikkel med samme navn, publisert i Njotarøy 2009.

Figur 6-20 Fyret på Fulehuk ble etablert i 1821. Anlegget er siden utvidet. I dag er det restaurert og ivaretas av Fulehuks Venner. Det finnes overnattingstilbud i fyrbygningen og naustloftet. Bilde: Færder nasjonalpark/ Jørgen Kirsebom

Figur 6-21 Denne "varden" på Burø kan ikke være et sjømerke bygget av Kystverket, men noe man kan mistenke besøkende eller boende på øya for å ha lødd opp av en eller annen grunn. Muligens kan all steinen være tatt fra en gammel gravrøys som lå litt høyere oppe på den samme åsen.

6.1.4 Tollvesenet

I Norge la allerede kong Harald Hårfagre avgift på innførsel og utførsel av varer. I middelalderen fantes det ikke særskilte tollembetsmenn; oppkrevingen av toll hørte direkte under sysselmannen eller slottshøvedsmannen, som overlot tolloppsynet til underordnede tjenestemenn der det var mange skipsanløp. Tollboden i Bergen omtales første gang i 1519, men er sikkert mye eldre.

Den forskriftsfredete tollstasjonen i Årøysund er et usedvanlig fint eksempel på en tollstasjon i en uthavn i Oslofjorden. Her kjøpte tollvesenet en stående bolig til stedets overtollbetjent og antagelig også to rorskarer. Boligen var oppført rundt 1830, mens Årøsund tollstasjon skriver seg fra cirka 1765 og hørte da inn under Tønsberg tolldistrikt. Rett sørvest for denne står vaktstua, en liten bygning som var viktig i og med at det fra stedet gis utsyn til leia inn til Tønsberg. Vaktstua ved Årøysund

tollstasjon ble bygget i 1917 etter at den gamle fra 1880 ble revet, og skal ha vært i bruk til cirka 1940. Slike vakthytter var vanlige å oppføre i tilknytning til tollmesterboligene, og har likhetspunkter med losvesenets utkikksbygninger og forsvarets vardehytter.

Den tidligere tollstasjonen ved Sandøysund ligger i tettstedet Krukehavn, knapt 300 meter vest for havna. I Riksantikvarens fredningsvedtak står det at huset da det ble oppført 1841-1843 lå åpent og fritt på en liten høyde, et stykke fra sjøen. Det var godt utsyn fra huset og ned til vannet slik at tollerne kunne holde øye med båttrafikken. Det skal tillegges at det var overtollbetjenter på Sandøysund tollsted før 1823, men tollerne bodde på Krukeholmen ved Sandøsund 1760-1802. I dag er eiendommen ombygget til ferieboliger og omringet av nyere bebyggelse. På landsbasis er det kun 12 tollstasjoner som er forskriftsfredet, og Sandøysund og Årøysund er blant disse.

Figur 6-22 Den tidligere hovedbygningen på tollstasjonen i Årøysund er forskriftsfredet både ut- og innvendig. Fredet er også vaktstua som ligger i skråningen sørvest for hovedbygningen.

Figur 6-23 Hovedbygningen på Sandøysunds tollstasjon er formålsbygd for overtollbetjenter i Tollvesenet og lå da det ble oppført 1841-1843 åpent og fritt på en liten høyde, et stykke fra sjøen. I dag ligger tunet med de to anneksene blant nyere bebyggelse. Kilde: Norsk Tollmuseum

Figur 6-24 «Tollbua» i Kjøpmannskjær er på senere år blitt restaurert og er vernet gjennom reguleringsplan.

6.1.5 Fiske og jakt lokalt

Fiske har vært drevet i Færderskjærgården så lenge det har vært mennesker i området. Selv om fiske ikke ble drevet i større skala i tidligere tider, så har likevel fjordfisket for de dårligere stilte gjort at de ikke sultet i perioder der lønnet arbeid ikke fantes.

Skjærgården er full av båer, holmer, grunner og renner, noe som har gitt svært gunstige betingelser for fiske og fangst av både fisk og skalldyr. Fysiske spor etter det lokale fisket er få når en ser bort fra gamle brygger og båtnaust. Noen få steder i den ytre skjærgården kan det stå en ensom jernstang som siste rest av landfeste for laksenot. Mange av navnene på holmer og skjær viser til egnede fiskesteder: Laksskjær, Krabbeskjær, Teinetangen, Teinebåen, Utfisken, Garnholmen og Dårami[14]. Ytterst på sørvestspissen av Veierland ligger Kjelane, en samling jettegryter som ifølge lokal tradisjon skal ha blitt brukt til å barke fiskegarn i.

Figur 6-25 Bu på en liten holme mellom Nordre og Søndre Årøy.

Figur 6-26 Fra holmen Stampa mellom Bjerkøys nordspiss og Steinkloss, sørsørøst for Fjærholmen.

Heller ikke jakt i skjærgården har etterlatt seg mange spor. Det er i første rekke jakt på fugl og sel som har vært bedrevet. På vestsida av Store Hui er det bygd opp en liten mur ved åpningen inn til et rom under en stor steinblokk, og her er det en tørr plass å overnatte. Lignende enkle steinbygg som jegere kan ha oppført finnes også på Hestskjær, og legges seilet til sjekta over disse er det nattely. På østsida av Søndre Mostein har geologien dannet en heller eller hule i fjellsida. På flere av de ubebodde mindre øyene og holmene er det registrert lave og enkle, halvsirkelformede steinmurer - gjerne inn for langgrunne bukter. Disse kan ha blitt reist i forbindelse med fuglejakt, men i så fall i nyere tid da skytevåpen var tatt i bruk. Hvorvidt Selskjæra og andre navn på sel viser til seljakt, eller kun til steder der selen ligger og hviler, er uvisst.

Inne på Nøtterøy, mellom Hellaåsen og Ulvåsen, lå det på 1980-tallet en noe gjenrast ulvestue – altså en konstruksjon for fangst av ulv. Også i skogen vest for Haukemyr skal det tidligere ha vært en ulvestue. Begge disse navnene kan vise til tidligere ulvefangst, men i så fall må de store gropene være gjenfylt i ettertid. Jakt på småvilt, rådyr og elg har nok foregått så lenge slikt vilt har levd på øyene, men fysiske spor er neppe mulig å påvise. I 1743 anførte sogneprest Hans Friderich Heggelund følgende om den daværende viltbestanden på Tjøme og Nøtterøy: «Indtet vildt, hverken af fugle eller diur, er at finde paa disse øer, men desto verre aldfor mange biørne, som forderfver bondens hafreager om sommeren, og ofte sønderriver deris kiøer».

6.1.6 Sjøbodmiljøene

Sjøbodmiljøene utgjør sammen med bryggene særpregete og karakteristiske småskala marine miljøer, som vernes best ved bruk. I flere av dem finnes det bygninger og anlegg oppført med tradisjonelle materialer og metoder. Viktige kulturhistoriske verdier er dessuten knyttet til enkeltkomponenter som vinsjer til båtslipp, gamle bryggefundamenter og fortøyningssystemer. Et

[14] Tidligere *Dåramø*. «-mø» er opprinnelig «méd», et øyemerke/siktemerke for å finne igjen en fiskeplass.

mindre antall slike miljøer i Færder kommune for eksempel ved Nesbrygga, Kjøpmannskjær, Føyland/Myrasundet, er regulert til bevaring. Det er spesifisert hvilke enkeltbygninger og anlegg innen miljøene som skal bevares. Samtidig er miljøene utsatt for utbygging.

Jevnlige kontrollregistreringer av SEFRAK-registeret de siste 20 årene har vist at sjøhus og naust fra før 1900 rives og forsømmes i så stor grad at de utgjør en truet bygningstype i Norge.[15] I Færder kommune bør denne kulturminnekategorien kontrollregistreres og suppleres med bygninger fra 1900-tallets første halvdel for å få en oppdatert oversikt.

Figur 6-27 Dette miljøet med brygger og sjøboder ved Myrasundet er avsatt til hensynssone bevaring (H570_9). Utover bygninger og brygger representerer anlegg og historiske strukturer slik som vinsjen viktige verdier for forståelsen av miljøet.

Figur 6-28 Redskapsbu ved havnen i Tenvik.

6.1.7 Sel- og hvalfangst

Fangst på sel og hval i større skala, etter hvert industrielt, startet for Sør-Norges del rundt 1850 og varte rundt 20 år. Da begynte den moderne norske hvalfangsten, også denne på Finnmarkskysten, før den fortsatte i Antarktis på 1890-tallet og varte fram til 1968. Disse fangsttypene ga gjennom mange tiår arbeid til et stort antall menn i Færder kommune. I perioden 1845-1885 var hvalfangst hovednæringsvei i Nøtterøy. Skipsreder Svend Foyn etablerte først sin base med trankokeri og reparasjonsverksted på Revodden nord på Nøtterøy. På 1880-tallet ble det bygget et trankokeri i Kjøpmannskjær, og i Sevika lå Foyns faste stasjon med opplagshavn for hvalbåter og transportfartøyer. I nærområdet kjøpte han opp flere parseller, blant annet for bygging av en opphalingsslipp. I 1881 bygget Foyn et nytt trankokeri i Tenvik etter at kokeriet på Revodden hadde brent ned.

[15] NIKU oppdragsrapport 2/2019, status for verneverdige kulturminner i utvalgte kommuner
Sjøhus og naust delrapport 2000-2018

I mellomkrigstida gikk startskuddet for en ny epoke i de maritime næringers historie da den pelagiske, høyt teknifiserte hvalfangsten i Antarktis tok til. En viktig årsak var tilkomsten av de flytende kokeriene. I denne historien står Færder kommune sentralt også i internasjonal - for å ikke si global - målestokk. Ikke før mot slutten av 1930-tallet begynte andre land som Japan og Tyskland å komme opp i Norges omfang og flåte av hvalbåter og flytende kokerier. Da krigen kom gikk imidlertid brorparten av den norske flåten tapt. Etter krigen ble hvalfangsten en mer dempet næring, i hvert fall sett fra et norsk perspektiv. En internasjonal hvalfangstkommisjon regulerte kvotene som ble stadig mindre. På 1960-tallet fikk den norske hvalfangsten en endelig avslutning.

Av alle disse aktivitetene og anleggene er det nærmest ingen spor tilbake. Muligens kan noen av de mange jernboltene på det minste av Terneskjæra i Vrengensundet ha blitt brukt av Foyns mange skuter, og trolig ville det ved dykking i området bli funnet mye avfall og annet fra skutene. De tydeligste sporene etter hvalfangsten viser seg i velstanden den brakte, i første rekke ved de mange praktfulle bygningene som spesielt hvalskyttere lot bygge etter datidens mote: villaer med mansardtak og funkisboliger.

Figur 6-29 Bu på Leistein for oppbevaring av utstyr for vedlikehold av det tidligere fyret. Fundamentet til dette sees i bakgrunnen.

Figur 6-30 På Nordre Mostein står restene fra en bygning med jernbaneskinner for opphaling av sjømerker, samt bryggeanlegg. Slike spor og anlegg finnes på mange av øyene i skjærgården. Eldre flyfoto kan brukes for å forstå dem bedre.

Gullalderen for norske seilskuter ble innledet i 1849 ved opphevelsen av de britiske navigasjonslovene. Norge hadde snart verdenes tredje største handelsflåte. Flåten fraktet tømmer og props (trelast av forskjellig lengde og dimensjon; benyttet til avstempling av gruveganger), men med hensyn til tonnasje var isen i en overgangsperiode en av de største eksportvarene. Isblokkene ble skåret ut i tjern og dammer og lagret i låver og uthus rundt om i bygdene før utskiping.

Det at seilskutefarten i Vestfold ga levebrød til så store deler av befolkningen er kanskje en av årsakene til at utvandringen i andre halvdel av 1800-tallet ikke antok store dimensjoner her som i mange andre regioner. Mange skuter var eid av bønder, ofte i fellesskap, og de hentet storparten av sitt mannskap i sjøbygdene. Tjøme lå innenfor Tønsberg tolldistrikt og var fra gammelt av et sjøfartssentrum som på egen hånd klarte å holde tritt med de kapitalsterke rederne i byene fram til slutten av 1800-tallet. Slik vist av Stein Tveite (1997) hadde tjømlingene som parts-redere drevet selvstendig skipsfart med egne skuter i alle fall siden 1490-årene.

Likevel kom sjøfarten til å bli en av de viktigste årsakene til urbaniseringen fra andre halvdel av 1800-tallet. For Nøtterøys del hang det sammen med at Vestfoldbanen ble åpnet i 1881 med stoppested i Tønsberg, og de lokale rutebåtenes anløpssteder i uthavnene mistet derfor sin betydning. Enda mer

avgjørende var nok også at rederivirksomheten endret karakter fra å ha satset på små trelastskuter til store, kostbare clippere med jernskrog for pelagisk fart. Med det fulgte den mekaniske verkstedindustrien og andre underleverandører.

Sporene i Færder kommune etter den viktige sjøfartsnæringen er tydelige på to områder. Skutefarten viser seg i første rekke i de mange fortøyningsboltene i strandkanten rundt om på de større øyene, inkludert Veierland. Indirekte gjenspeiles velstanden i form av en rekke flotte boliger som bonderederne fikk satt opp i samtidens sveitserstil, og hvor de fleste av disse står på de eldre gårdstunene. De tidligere så omfangsrike båtbyggeriene og skipsverftene ved Langvika, Ormelet, Sundene, Vindåsen, Mågerø, Oslebakke, Tangen/Sevika, Årøysund m.fl., har etterlatt seg få eller ingen fysiske spor. Noen få steder er en og annen slipp etter de små båtbyggeriene bevart, som i bukta på Kjølholmen nordøst på Veierland.

6.1.8 Seilskutefart

Som næring hadde seilskutefarten og hvalfangsten opp gjennom årene sysselsatt et stort antall arbeidstakere. Den var en del av stedsidentiteten og preget hverdagen. Den ga store økonomiske inntekter til selskapene og deres ansatte, til mekaniske industrier, leverandører og skipsverft. I hvalfangsttiden skal det ha vært hvalfangere i nær sagt annethvert hus. Det er bevart et stort antall bygninger fra denne tiden som ved sin størrelse og utforming vitner både om gode økonomiske forhold, men også enklere kår.

De fleste menn arbeidet på en eller annen måte med skipsfarten. Hvis de ikke seilte i vinterhalvåret, fisket de eller jobbet på skipsverft. De fleste skutene tilhørende Tjømes handelsflåte var kjøpt brukt fra utlandet, men det fantes også verft i Langvika, Ormelet, Vindåsen og ved Sundene hvor ulike typer båter og skip ble bygd.

Overgangen fra seil til damp og propeller mot slutten av 1800-tallet brakte skipsnæringen inn i en ny situasjon og nye vilkår. De gamle partsrederiene ble avløst av aksjeselskaper som krevde betydelig større investeringer. Seilskuteindustrien måtte inn i en omstillingsprosess som bare få av regionens etablerte rederier overlevde. Når det gjaldt Tjøme, hadde rederne ikke kapasitet til å følge med. Økonomien gikk i stor grad tilbake til jordbruk og fiske. På Nøtterøy gikk overgangen noe bedre på grunn av nærheten til de nye arbeidsplassene i den gryende industrien i Tønsberg - en kommune som i 1877 fikk utvidet byens grenser ved at Kaldnes og resten av nordre Nøtterøy, og dermed også industrien i dette området, ble innlemmet i byen.

Det største av rederiene var Wilhelm Wilhelmsens rederi som i 1902 flyttet fra Tønsberg til Nøtterøy. Det var avdelingskontor på Ørsnes, og flere av firmaets selskaper har vært registrert i tidligere Nøtterøy kommune. Andre båtbyggerier og verft fantes i for eksempel Vindåsen ved Vrengen, på Mågerø, Oslebakke på Veierland, Tangen/Sevika og ved Årøysund.

Tradisjonene med skute- og båtbygging lever videre blant annet i Færder Seilforening som ble stiftet i 1897 som følge av den da ukentlige tradisjonen av å kappseile med Færdersnekka. Båttypen Færdersnekka er utviklet, og med få unntak bygget på øyene i Færder kommune; Nøtterøy, Tjøme, Brøtsø og Hvasser.

Figur 6-31 Færder Seilforening arbeider blant annet for å vedlikeholde den gamle tradisjonen med åpne seilsnekker med spriseil. Fartøy og båter av særlig kulturhistorisk verdi, og som fortsatt brukes, kan fredes med hjemmel i kulturminneloven. Les mer om historien til Færdersnekka på www.farderseil.no. Bilder: Færder seilforening

6.1.9 Oppsummering med bevaringstiltak

Sporene fra kystkulturen har som enkeltelementer eller som del av et miljø, arkitektonisk eller kulturhistorisk verdi. De gjenværende gamle bosetningene ute på de mellomstore og mindre øyene har fått et sterkere vern som følge av etableringen av Færder nasjonalpark og tilhørende verneforskrift. Det samme gjelder kulturhistoriske bygninger, hustufter og andre spor etter livet i skjærgården. I tillegg er et antall bygninger og anlegg innen fyr- og losvesenet fredet.

Et antall kulturminner under vann er fredet. Den kanskje viktigste gruppen av denne maritime kulturminnetypen – kulturlagene ved gamle havner og ladesteder – er utsatt for ødeleggelse pga. mudring, bryggebygging og andre tiltak.

Andre faste spor fra kystkulturen er i liten grad vernet. Kommunen kan og bør kreve at det tas hensyn til disse verdiene ved endring eller etablering av anlegg av forskjellig karakter.

I tillegg til de bestemmelser og -retningslinjer som er gitt i kommuneplanens arealdel anbefales det at følgende vies oppmerksomhet i kommunens prioritering og saksbehandling:

- Faste kulturminner fra kystkulturens næringer bør i størst mulig grad tas vare på og bevares som historiefortellende elementer for ettertiden.
- Verneverdige enkeltbygninger, bygningsmiljøer og andre kulturminner som representerer kystkulturen bør i størst mulig grad tas vare på som bruksressurser og istandsettes.
- Gjenværende sjøboder og -miljøer bør i den grad det er mulig beholde sin opprinnelige funksjon, men med kommunens samtykke kan det gis rom for etablering av mindre håndverksmessige erverv, nærbutikker eller forenings/lagsarbeid i den utstrekning det ikke er til ulempe for beboerne i området eller svekker opplevelsen av kulturmiljøet.
- Eksisterende utomhusanlegg og elementer i kulturlandskapet som veier, brukar, kaianlegg med mer bør bevares eller tilbakeføres, og bør ikke fjernes uten kommunens godkjenning. Vedlikehold av eksisterende stein- og stolpebrygger bør utføres med tradisjonelle materialer og konstruksjoner.
- Kommunebryggene benyttes fortsatt som viktige porter mot sjøen; nå stort sett for turister som ikke har egen brygge, men også for de få som fortsatt er fastboende på de mellomstore øyene. Opplysningsskilt som forklarer bryggenes betydning og bruk vil kunne bidra til økt kunnskap om både funksjon og kulturhistorisk verdi.
- Ved planlegging av ny bebyggelse og nye anlegg i kulturminners nærhet bør det tilstrebes en tilpasning slik at tiltaket har gode visuelle kvaliteter, både i seg selv og i forhold til tiltakets funksjon, omgivelser og plassering. Dette gjelder særlig i soner med særlige hensyn til kulturlandskapet, herunder nasjonalparkens randsone.
- Nybygg bør gis en plassering og utforming når det gjelder størrelse, form, materialer, detaljering, farger o.l., som harmoniserer med og viderefører kvalitetene fra den eksisterende verneverdige strukturen og bebyggelsen/miljøet i området.

6.2 Jordbrukets landskap og kulturmiljøer

Et annet sitat fra Lorens Bergs bygdebok beskriver jordbruket rolle på øyene: «En sjøbygds historie maa i hovedsaken bli en skildring av bygdefolkets vekslende forhold gjennem tiderne til sjøen. Her er livsnerven, vilkaaret for vekst, eller fald. Vistnok maa forholdet til bygdens jord bli det avgjørende

utgangspunkt, men det reguleres av sjønæringen. Ligger den nede, blir det armod og leilændingskaar paa gaardene; blomstrer sjøfarten op, tinglæses snart skjøte paa skjøte, tallet paa selveiere vokser, nye og rummeligere hjem reiser sig paa fædrenes tufter».

Jordbruket i Færder fra yngre steinalder og fram til år 400-500 e.Kr. har etterlatt seg svært få spor. En rekke steder på Tjøme og Nøtterøy er det funnet avtrykk etter menneskene som oppholdt seg på øyene i yngre steinalder og bronsealder, men det er kun i form av avfall fra produksjonen av flintredskaper samt enkelte biter av ødelagte redskaper. Det er mulig at det som kalles bygdeborger – fragmenter av en steingard rundt toppen på en ås – kan være spor etter disse eldste bøndene. Kanskje var dette et sted hvor de hadde sine årlige religiøse ritualer. Gjennom bronsealderen og eldre jernalder ble det på Tjøme og Nøtterøy bygget en rekke gravrøyser på åskantene ned mot sjøen, noen få lenger inne på øyene, samt et større antall ute på de større øyene i skjærgården. I vikingtid skjedde gravleggingen i jordhauger tett ved gårdstunene, og i middelalderen ble all gravlegging sentralisert til de to middelalderkirkene på øyene. Fra eldre jernalder og opp gjennom århundrene er det bevart et stort antall gårdsnavn. De viser hvordan øyene ble stadig mer oppdelt i nye og mindre gårder, og de viser hvordan bosettingen ble flyttet utover til utkantene av de dyrkbare arealene.

Det gamle jordbruket var et hakkejordbruk som forutsatte lettdrenert, sør- og vestvendt sandholdig jordsmonn, noe som favoriserte vekster med grunne rotsystemer som korn. Etter hvert ble arden tatt i bruk, et redskap som kun rispet tilstrekkelig i jorda til at det kunne sås. Også gjennom middelalderen og fram til 1800-tallet, da jernplog med veltefjøl kom i vanlig bruk, var ard og spade de viktigste jordbruksredskapene sammen med ljå og sigd. Med plogen kunne de tunge, lavtliggende leirjordene, som tidligere var svært næringsrike slåttemarker, pløyes opp til åker.

På 1800-tallet økte folketallet. Landskapet ble i større grad preget av hardt press på knappe ressurser. Utskiftinger endret gårdstrukturen fra fellestun og teigblanding til enkeltbruk. Byggeskikken forandret seg, våningshusene ble større, blant annet fra mange små uthus til én stor kombinert driftsbygning. Driften ble mer rasjonell, og et tidligere arbeidsintensivt jordbruk ble suksessivt mer mekanisert utover 1900-tallet. I dag er de fleste av de gamle småbrukene nedlagt. Noen steder er det press på å bygge nytt på inn- og utmark. Gårdsbygninger som ikke er i bruk, forfaller. Opplevelsen av jordbrukslandskapet endrer seg også når det bygges nye veier, næringsbygg og boliger.

6.2.1 «Jordbruk mellom fjellknausene …»

På de store øyene var det de større, sammenhengende arealene med dyrkbar mark som var bestemmende for hvor folk først bosatte seg. Dette gjaldt i aller høyeste grad Nøtterøy, der kjerneområdet fram til vikingtiden var de sandholdige høydene rundt Borgheim og på den nordøstre delen av øya. Først med den store befolkningsøkningen rundt år 1000 ble også de mindre dyrkingsarealene tatt i bruk – og da oppstod «et jordbruk mellom knausene», slik Helge Paulsen beskriver det i sin bygdebok. Store deler av de eldste bosettingsområdene er i dag nedbygget, og området sør for Borgheim er det siste der landskapspreget fra før år 1000 er bevart. På Tjøme var det ikke ett slikt kjerneområde, men også her var det jordbrukslandskapet rundt kirken som var det største. Dette er i mindre grad nedbygget, selv om deler av sentrumsbebyggelsen har splittet Rød fra Østjordet.

Figur 6-32 Nyhus med den karakteristisk halvvalmede takformen ligger langs Gamle Hellavei som slynger seg ned vestover mot det gamle fergeleiet. Våningshuset skal ifølge Norske gardsbruk være oppført omkring 1850.

Figur 6-33 Våningshuset på Buer er oppført omkring 1845. Bygningen utgjør med sin digre grunnmur og takform sammen med det langstrakte uthuset et markant blikkfang i kulturlandskapet. Til høyre sees driftsbygningen på Rydningen/Rønningen fra 1928.

På 1600-tallet var det mange gårder på øyene som hadde ved og tømmer å selge til de hollandske skipperne. Ved utgangen av 1700-tallet hadde det meste av den store skogen blitt uthogd, og som følge av det lå på 1800-tallet mange av åsene og beitemarkene trebare. Dette gjaldt samtlige øyer i området. Skogen var ikke lenger gjenstand for noen økonomisk utnyttelse, knapt nok til husbruk, og både ved og kull måtte føres til Tjøme og Nøtterøy. Det var ikke få gårder som i 1723 ble sagt å ha «Skog til gjerdefang og brænde, fæhavn hjemme», men som 100 år seinere hadde «Tilstrækkelig havnegang, men slet ingen skog». Årsaken til avskogingen, i tillegg til tømmersalget, var en kraftig befolkningsøkning på slutten av 1700-tallet. Med denne fulgte en ytterligere deling av gårdene ved arv, kjøp og bygsel. Spesielt rammet dette Tjøme, og Stein Tveite konkluderer: «Gardsbruka var heller små frå før, og mindre blei dei». Først på begynnelsen av 1900-tallet kom den organiserte skogplantingen i gang, noe som førte til at utmarka og åsene etter hvert ble kledd på nytt.

Allerede før tømmerhandelen var landskapet preget av å ha blitt hardt utnyttet. Stort sett all dyrkbar jord på de bebodde øyene ble brukt til innmark og resten var slåtte- og beitemark. Et høyt beitepress hindret ny skog i å vokse opp. Stein som var ryddet fra åkrene gjennom århundrene og stort sett blitt lagt i røyser, ble etter hvert brukt til å bygge kilometervis med nye steingjerder som omkranset teiger og synliggjorde grensene mellom gårdene. Lorens Berg konstaterer at jordbruket på begynnelsen av 1900-tallet utgjorde cirka en femtedel av Tjømes areal, men at det var adskillig mindre i eldre tid. Jordbruket ble også satt til side på grunn av at den arbeidsføre delen av befolkningen var på sjøen i sommerhalvåret.

6.2.2 … «og i glovene»

De fleste øyene i skjærgården ut for Tjøme og Nøtterøy har hatt jordbruk i større eller mindre utstrekning. Føynland, Bjerke, Hvaløy, Burø, Hvasser, Brøtsø, og Sandø har nok vært bosatt senest i løpet av vikingtiden. Rundt år 1000 sto sjøen 3 meter høyere enn i dag, og det ble dermed tilstrekkelig med jord til at flere av de mellomstore øyene i skjærgården kunne få fastboende. De mindre øyene ble nok både før og etter dette brukt til havnegang og som base for jakt og fangst. Denne delen av skjærgården hadde en bofast befolkning fra slutten av 1500-tallet og fram til avfolkningen i andre halvdel av 1800-tallet, og på Store Færder klarte fyrvokterfamiliene å rydde 10 mål innmark. Selv til de minste holmer og skjær ble husdyra rodd for en dags beite eller to, selv om det kun er et fåtall slike navn bevart på dagens kart: Hestskjær, Geiteskjæra, Saueholmen og Bukkholmen. Navn av denne typen fantes tidligere på alle gårder, som for eksempel Kuberje`, et luftig sted der kyrene trakk opp på varme sommerdager for å slippe unna plagsomme fluer.

For kystbonden som ikke hadde tilgang til store dyrkbare arealer var mangesysleriet en forutsetning for å overleve. Kombinasjonsmulighetene var mange, avhengig av årstid og kunnskaper: seile, lose, fiske, løsarbeid på de større gårdene, bygge båter. Den da 79 år gamle Andrea Stensvold skrev i 1987 i årsskriftet Njotarøy at da hun var ung, var det vanlig at losene dørjet etter makrell mens de lå og krysset og ventet på båt. Sjøen tok de meste av tiden for mannfolkene, og derfor var det altså kvinnene som var avgjørende for å kunne styre husholdet, enten en hadde gård eller var strandsitter. Kvinnene holdt det hele oppe. På den annen side, om mannen falt fra, var kvinnene nødt til å finne seg en ny mann om de ikke skulle ut på tiggerstien.

De som levde av å fiske på 1600- og 1700-tallet var helst folk på øyene lenger ut i skjærgården. Naturligvis har langt flere drevet med fiske i spesielle sesonger og også året rundt uten å bli regnet som fiskere; de var gårdbrukere eller sjøfolk eller begge deler og fisket når de hadde anledning. Når det gjelder fiskeriet som næring endrer dette seg rett før midten av 1800-tallet da makrell-, østers- og hummerfisket ble en betydningsfull næring for flere. Allerede før dette hadde fiskernes strandsitterplasser begynt å prege det kystnære bosetningsmønsteret.

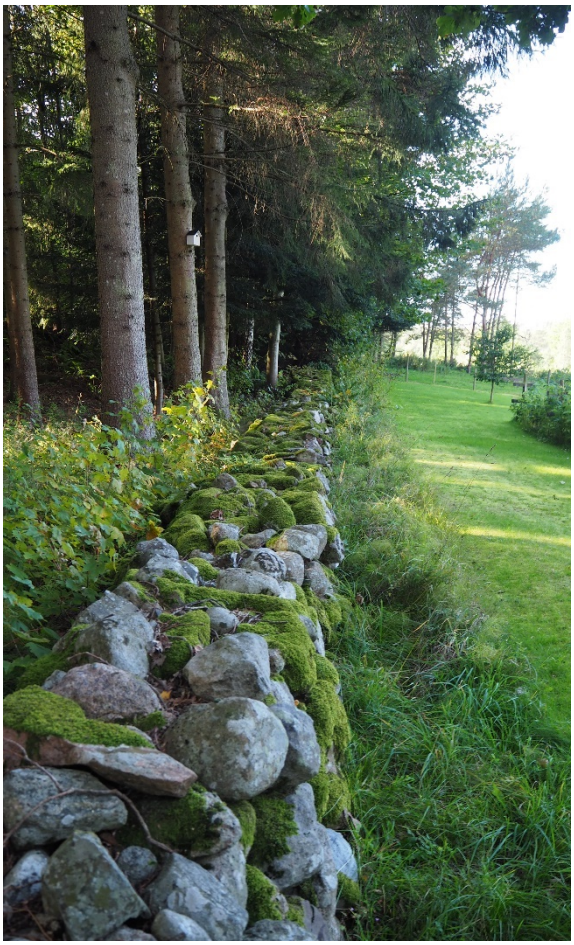

Figur 6-34 Brygga nedenfor et av de mange husene på Skrøslingen, vest i den store bukta som nesten delte øya i to. Båtene ble borte sammen med beboerne, og pålemarken har for lengst spist opp bryggepålene. Kjøkkenhagen foran huset er interessant - den ligger på bart fjell, men det var her man bak en lødd forstøtningsmur stappet alt mulig organisk. Merk den litt breie prammen til høyre. Den ble nok brukt til frakt av ymse slag, blant annet til å flytte husdyr til andre holmer og skjær for beiting. Bilde fra 1903. Kilde: Norsk folkemuseum

På gamle fotografier vises 1800-tallets åpne og nærmest skogløse landskap med lave åser, åkerholmer, grunnlent mark og fjell i dagen – disse typiske små eller langstrakte landskapsrom med lange siktlinjer. Gårdstunene ligger i bakkant av åkrene, gjerne i ly inntil en bergvegg. Strandsitterboligene kranser kyststripa med sine små brygger, iblandet enkelte båtnaust eller

grupper av slike der et dalføre munner ut ved fjorden. Åkrene er dekket av kornnek på staur, og lange hesjer strekker seg bortover slåttemarkene. Over det hele slynger steingardene seg fram, og smale grusveier løper fra gård til gård. Drøye hundre år senere er landskapet nær fullstendig gjengrodd. Borte er hesjer og kornstaur, og borte er de aller fleste beitedyrene. Boligfelt preger de sentrumsnære områdene, og strandsitterstuer og kystnære småbruk er omgjort til fritidsboliger, mens det på de sjønære åsene og tidligere ubebodde strandstrekningene er bygget hytter med brygger av en annen karakter og dimensjon enn tidligere.

Registreringen i 1993 av kulturminner i skjærgården øst for Nøtterøy viste hvor mye som faktisk finnes av spor etter menneskenes bruk av dette området gjennom flere tusen år. På Veierland er landskapet fortsatt sterkt preget av 1800-tallets aktiviteter. Trolig gjelder dette også for det meste av Tjømeskjærgården. På større øyer som Nøtterøy og Tjøme er mye av det eldre jordbrukslandskapet riktignok nedbygget, men fortsatt ligger de fleste av de gamle gårdstunene på samme plass som fra gammelt av med innmarka bevart. Bygningsmassen kan være fornyet, flere steingarder kan være fjernet for å lette gårdsdrift med store traktorer, men i utmarka – selv om den er gjengrodd – ligger steingarder og eldre veiløp stort sett intakte.

Figur 6-35 Steingjerde ved Svendsrød på Nøtterøy.

Figur 6-36 Burø. Større bruddstein nøye sammensatt, med grindstolpe til høyre.

Figur 6-37 Geil på Søndre Årøy. En øy som denne, som var delt i to mellom eierne, og der beite og åker var spredt rundt om, måtte man ha drifteveier med gjerder flere steder for å skille beite og annen innmark når dyrene ble flyttet rundt.

På flere av øyene i skjærgården finnes den eldre bebyggelsen bevart i sin opprinnelige form, og selv om det er blitt reist nyere fritidsboliger på slike øyer, er likevel mange elementer i den gamle

landskapsutnyttelsen intakte. Dette gjelder spesielt Veierland, der så vel eldre bebyggelse, veinett og eldre typer fritidsboliger er bevart. Veierlands kulturminner og -landskap er for øvrig grundig registrert i en rekke publikasjoner og bygdebøker. Den østre skjærgårdens kulturlandskap har fått økt status og vern gjennom etableringen av Utvalgte jordbrukslandskap og Nasjonalparken. Flere av øyene gis økonomisk støtte til gjenopprettelse av det eldre kulturlandskapet ved at de eldre bruksformene i landbruket gjeninnføres. Også gjenoppbyggingen av småbrukene ved Jensesundet på Mellom Bolæren er interessant med henblikk på hvordan skjærgårdsbebyggelse fra 1800-tallet kunne se ut.

Figur 6-38 Et langt steingjerde langs Vestveien på Tjøme markerer sammen med trerekken overgangen mellom inn- og utmark.

Inne på de store øyene finnes det fortsatt lommer der landskapet bærer preg av tidligere tider, som landskapet ved Kråkere, Svelvik, Holtane og Kjære-Eide på Tjøme, rundt Lia/Sønstegård på Hvasser, og ved Tjæregrav, i Bjørndalen og Kjønnerød-Strengsdal torv med Strengsdalsvannet på Nøtterøy. Et spesielt godt eksempel er tunet på det gamle småbruket på Svensrød på Torød, der hovedbygningen kan være fra første halvdel av 1700-tallet. Bruket ligger i dag i en fragmentert sammenheng og er noe inneklemt av et moderne boligfelt, men kulturlandskapet i nærmiljøet er stedstypisk - der gammel åker kranset av store eiker brukes som beite, og hvor det er en variert type utmark og gamle steingarder av forskjellig alder.

Andre bevaringsverdige landskap i Færder finnes blant annet i området rundt Kynna, som i utgangspunktet er restene av et vulkankrater; skogspartiet langs kysten fra Sanderønningen til Tokeneskilen; naturreservatet Moutmarka; samt det svært karakteristiske landskapet Rød-Dirhue på vestre Tjøme som er båndlagt etter lov om naturvern, men som også inneholder flere interessante kulturminner.

6.2.3 Oppsummerende bevaringstiltak

De eldste bevarte minnene av jordbrukets landskap og kulturmiljøer er gårdsnavnene, gravminnene fra førkristen tid, samt skipet og tårnet på middelalderkirken på Nøtterøy. Ellers er lite bevart av landbrukets landskap eldre enn 1800-tallet. Noen unntak er representert i de gårdstun og bygninger som er vedtaksfredet med hjemmel i Kulturminneloven (se kapitel 9 for komplett liste). De aller fleste kulturminnene og kulturmiljøene knyttet til denne kategorien er imidlertid ikke regionalt eller nasjonalt prioriterte. Ansvaret for at de kulturhistoriske verdiene tilknyttet dem ivaretas, ligger derfor hos kommunen.

Et større utvalg av det forholdsvis store antall kulturhistoriske bygninger og gårdstun knyttet til jordbruket fra 1700- og 1800-tallet representerer viktige lokalhistoriske verdier og bør sikres bevaring, for eksempel gjennom å avsettes til hensynssone c). De er kartfestet gjennom SEFRAK-registeret, men det finnes behov for å kontrollregistrere dokumentasjon og tilstand slik at kommunen får overblikk over de mest bevaringsverdige.

I tillegg til de bestemmelser og -retningslinjer som er gitt i kommuneplanens arealdel anbefales det at følgende vies oppmerksomhet i kommunens prioritering og saksbehandling:

- Verneverdige enkeltbygninger, bygningsmiljøer og andre kulturminner bør i størst mulig grad tas vare på som bruksressurser og istandsettes.
- Verdifulle kulturlandskap bør forvaltes slik at kulturminner og kulturmiljø, biologisk verdifulle miljøer, jordbruksareal, tilgjengelighet og den visuelle opplevelsen av landskapet opprettholdes som grunnlag for landbruk, kunnskap, opplevelse, verdiskaping, rekreasjon og friluftsliv.
- Karakteristiske trekk i kulturlandskapet som alléer/trerekker, steinstolper, rodesteiner, bruer, åpne landskapsrom, vegetasjon og lignende bør ivaretas. Regelmessig skjøtsel av vegetasjon vil være et viktig tiltak for at disse forblir lesbare i landskapet.
- Gamle ferdselsveier bør beholdes, og dagens linjeføring, kurvatur, bredde og kantvegetasjon bør i hovedtrekk bevares. Der det av hensyn til trafikksikkerheten eller framkommelighet for landbruksmaskiner må gjøres tiltak, bør disse gjennomføres så skånsomt som mulig. Gamle veifar, kjerreveier og stier bør ryddes og tilrettelegges for ferdsel. Steingjerder bør bevares eller søkes tilbakeført, og bør ikke fjernes uten kommunens godkjenning.
- I soner med særlige hensyn til skjærgården (herunder randsonen til Nasjonalparken) bør ikke kulturminner som steingjerder, rydningsrøyser, steinsatte bekkefar o.a. fjernes eller forfalle. Det bør ikke foretas planering, graving eller fylling som endrer landskapskarakteren eller i særlig grad terrengprofilen. Kulturhistorisk bebyggelse, herunder uthus og låver, bør holdes ved like uten vesentlig endring i materialbruk eller størrelse. Bruk, tilkomst og tekniske løsninger bør underordne seg hensyn til kulturmiljøet.
- I områder med kulturminneinteresser bør alle tiltak lokaliseres og utformes slik at gårdsbebyggelse og landskapets karakter opprettholdes. Nybygg bør gis en plassering og utforming når det gjelder størrelse, form, materialer, detaljering, farger o.l., som harmoniserer med, og viderefører kvalitetene fra den eksisterende verneverdige strukturen og bebyggelsen/miljøet i området. Ny bebyggelse tilknyttet drift av landbruksområder bør som hovedregel plasseres i tilknytning til eksisterende gårdstun og utformes i tråd med lokal byggeskikk.

6.3 Forsvars- og krigshistorien

Færder kommunes beliggenhet som del av innfartsåren til Oslo medførte at området har fått en sentral rolle ikke bare i den nasjonale krigshistorien, men også den internasjonale. Tønsberg var stedet der kongene i vikingtiden samlet leidangen for Østlandet, altså skipsflåten til forsvar av riket. Skjærgården fortsatte å være et strategisk område for varsling og forsvar opp gjennom historien. Det var via Færder kommunes ytterste skjærgård som tyske Kampfgruppe 5 ankom Norge den 8 april 1940, og det var her den første nordmannen falt i strid da bevoktningsfartøyet Pol III ble beskutt av den tyske torpedobåten Albatros. Fortene ved Håøya og Bolærne ble overtatt av okkupasjonsmakten bare dager seinere. Militæranleggene på Håøya, Bolærne, Torås, Mågerø og Vetan var riktig nok bygget tidligere, men de ble betydelig utvidet under andre verdenskrig. Et sjette anlegg, Vardås, ble påbegynt i løpet av krigen.

Aktiviteten under mobilisering og krig har satt svært mange både fysiske og immaterielle spor i hele Færder kommune. Krigsminner utgjør derfor ikke bare de bygninger og anlegg som ble oppført under krigen. Begrepet omfatter også eksisterende bygninger og anlegg som fikk særskilte funksjoner under krigen, eller spor i landskapet eller steder som kan knyttes til hendelser under krigen. Flere boliger, skoler, pleiehjem og andre bygninger ble også annektert og brukt av okkupasjonsmakten. Sammen danner de et komplekst krigshistorisk landskap som domineres av anleggene på Håøya, Bolærne, Mågerø og Torås, men hvor alle enkeltminner må sees i sammenheng med hverandre.

Figur 6-39 Foruten større anlegg med blant annet bunkere og kanonstillinger er skjærgården i Færder full av installasjoner fra beredskaps- og krigstider. Det er ikke alltid lett å vite hva noen av dem faktisk har blitt brukt til – slik disse jernstengene med støpt bakenforliggende plate på Reieren.

6.3.1 Håøya

Fra moderne tid er forsvarsanlegget på Håøya det eldste. Det ble anlagt i perioden 1893-1905 som en beredskap under unionsoppløsningen. Festningens hovedoppgave var da å beskytte marinens reservebase i Melsomvik i Stokke. Håøya hadde stor betydning i mineleggingen av Tønsbergfjorden og fungerte som minelager. De tidligere omtalte jernstengene i østenden av Vrengensundet, og på øyene mot nord og sør, var del av et krigsnavigasjonssystem knyttet til forsvaret av basen i Melsomvik.

På Håøya er det et sjeldent helhetlig og godt bevart bygningsmiljø fra den første utbyggingsperioden i 1890-årene. Under okkupasjonstiden fungerte Håøya blant annet som skoleavdeling og som rekreasjonssted for soldater fra Østfronten. Brygga i Tenvik var lastested og lager for aktivitetene på Håøya. I etterkrigstiden ble den militære virksomheten sterkt redusert, og i flere årtier var øya leirskole og etter hvert feriested for Forsvarets personell. Håøya utgjør i den forstand et svært verdifullt krigsminne i sin helhet.

Etter forskriftfredning har 25 bygninger på Håøya fra årene mellom 1868 og 1945 fått fredet eksteriør. Håøya er i dag tilgjengelig for allmenheten, og stedet har i tillegg til bygningsmassen fått beholde en del interessante elementer og detaljer slik som stativer av jern for kamuflasjetrær, jernskjold, terrengtrapper, kanonstillinger, kongelig signatur hogd inn i fjellet samt jernbolter for transport av kanonmateriell o.a. langs gamle batteriveier.

Figur 6-40 På Håøya finnes blant annet et sjeldent helhetlig og godt bevart bygningsmiljø fra den første utbyggingsperioden fra 1890-årene. Her sees forlegning- og messebygning fra 1897, og verkstedet ved sjøen, oppført i 1920. Foto: Forsvarsbygg

6.3.2 Bolærne

I 1914 gikk regjeringen inn for å opprette en frontalsperre mellom Bolærne og Rauer i Østfold, og øyene ble innkjøpt av Forsvaret i 1916. Utbyggingen av anlegget ble startet av Marinen, men overført til Festningsartilleriet som var underlagt Hæren under benevnelsen *Kristianiafjords fremskutte befestninger*. Selve fortet ble bygget ut på Østre Bolæren. I 1940-1945 ble festningsverkene påbygget og utvidet av okkupasjonsmakten. Det meste av arbeidet ble utført av sovjetiske krigsfanger, og mange av dem ble begravd på gravplassen øst på Mellom Bolæren. I 1953 ble gravene tømt og flyttet til Vestre gravlund i Oslo.[16] Vestre Bolæren ble hovedsakelig benyttet til lager, og Mellom Bolærne til øvingsvirksomhet. Leieren ble brent i oktober 1945.

Forsvaret hadde ulike bygninger og anlegg på de tre hovedøyene samt på Garnholmen og Skarvesetet. Utover bygningsmassen fantes det på Østre Bolæren fjellanlegg og flere kanontårn, kanonstillinger, løpegraver, mitraljøsestillinger og andre fortifikatoriske anlegg. Nærmest Kongshavnsund på Mellom Bolærne ligger fundamenter etter bygninger i krigsfangeleiren som ble etablert av okkupasjonsmakten i 1940–45. Tunnelbatteriet samt minefeltet ble nedlagt i 1999. I 2004 kjøpte tidligere Vestfold fylkeskommune og Nøtterøy kommune øyene og åpnet det som friluftsområde.

Mellom Bolæren utgjør i dag et svært verdifullt kulturlandskap og -miljø, med viktige elementer både fra den eldre historien før Forsvaret overtok øya, samt krigsminner fra annen verdenskrig. Mellom Bolæren ligger innenfor et av i alt 37 spesielt utvalgte kulturmiljøer i Vestfold.

[16] Krigsgraver omfattes av et særlig strengt vern gjennom gravferdsloven, med gravfred på ubestemt tid og bestemmelser for statlig bekostet vedlikehold. Imidlertid har gravferdsloven aldri fått tre i kraft på tømte gravplasser der det senere er påvist spor av levninger. Se også Engebretsen, 2016.

6.3.3 Torås

Torås fort ble påbegynt i 1939 som en del av Oslofjord festning. Denne besto av fortene på Mågerø, Bolærne og Rauer. Okkupasjonsmakten overtok fortet og det sto ferdig i 1941. Toråsanlegget tjente etter krigen som et av flere flankefort ved Oslofjorden for Kystartilleriet.

Det militærhistoriske landskapet består delvis av naturlige fjellknauser, delvis av støpte høyder der stillinger etc. er plassert. Leirbebyggelsen er delt i Øvre og Nedre leir. Miljøet omfatter nesten utelukkende elementer fra den tyske utbyggingsperioden. Det mest interessante miljøet ligger i den øvre delen; med bygninger, kommandoplass, kanonstillinger m.m.

I 1999 ble fortet nedlagt og sikret. Kommunen overtok anlegget i 2010. I dag er Torås fort i sin helhet forskriftsfredet og til dels privatisert. Vernet omfatter bygninger og fortifikasjoner med trappesystemer samt alle spor etter militær virksomhet innenfor verneområdet. Fem bygninger har fredet eksteriør og interiør, inklusive arkitektoniske detaljer. Syv andre bygninger, herunder kanon I-IV fra okkupasjonstiden, har fredet eksteriør.

Figur 6-41 Deler av Torås fort, sett mot nordøst fra en av kanonstillingene. Hele området utgjør en nasjonalt verdifull sammenheng. Anleggene og bygningene er forskriftsfredet, men ikke miljøet som binder dem sammen.

6.3.4 Vardås

På Vardås begynte okkupasjonsmakten i 1944, blant annet ved hjelp av sovjetiske krigsfanger, byggingen av et fjellanlegg med grovkalibret batteri. Fangeleiren var den største i tidligere Nøtterøy kommune med rundt 1000 innkvarterte og lå nordøst for fortet på Bergan. De andre leirene var på Ormelet, Bergan og Mellom Bolæren. Ruinene etter sistnevnte er det eneste som har noe form for formelt vern. De sovjetiske krigsfangeleirene kalles fremdeles ofte for russefangeleir, men bare omkring halvparten av sovjeterne var av russisk nasjonalitet. Arbeidet på Vardås fortsatte helt fram til mai 1945, derunder bygging av veiene i området samt rom og ganger i fjellet. Etter den kalde krigens slutt ble storparten av området tilgjengelig for offentligheten. Heimevernet hadde base på Vardås fram til 1993. Forsvaret har beholdt et mindre område rundt toppen av åsen, og dette består av en data- og sambandsstasjon inne i fjellet. Vardås utgjør et interessant anlegg sett i sammenheng med den omfattende tyske militære utbyggingen langs norskekysten i okkupasjonsårene. Deler av anlegget inngår i landsverneplanen for Forsvaret, men har ikke noe annet formelt vern.

Figur 6-42 I brakkeleiren på Bergan, nordøst for Vardås, kunne det bo opp mot 1000 krigsfanger. Bilde fra Nøtterøy Historielags fotosamling. Les mer om leiren i Norvald Fuglestrands artikkel i Njotarøy 2015. Bilde: Nøtterøy Historielags fotosamling

Figur 6-43 Vardås sett fra luften cirka 1960 og 2019. En del av den historiske funksjonen har vært å ha utblikk – derfor er det viktig for ivaretakelsen av opplevelsesverdie ne at slike anlegg ryddes for vegetasjon.

6.3.5 Vetan

Toppen av Vetan ble i 1897 ekspropriert av Forsvarsdepartementet for bygging av en kystmeldepost. Før andre verdenskrig ble anlegget brukt som kommandosentral for Ytre Oslofjord sjøforsvaravsnitt. Rett før angrepet på Norge i 1940 ble det bygget en festningskommandoplass på stedet, men den ble ikke tatt i bruk. Tyskerne overtok anlegget og bygget det videre ut, blant annet med en radiostasjon samt tre luftvernkanoner. Under krigen fungerte det som en viktig kommunikasjonssentral med innkvarterte soldater. Etter krigen har Vetan vært i bruk som radiolinjestasjon av Forsvarets Fellessamband. Det er ikke lenger militær aktivitet på stedet, men toppen er fremdeles avsperret. Vetan er Nøtterøys høyeste punkt og er mye brukt til fotturer.

6.3.6 Mågerø

Mågerø fort ble i etablert under 1930-tallet som del av forsvaret, for å så bli utvidet med blant annet kommandoplass, nærforsvarsstillinger og ubåtsbrygge under okkupasjonstiden. Allerede i 1917 hadde forsvaret ekspropriert deler av området og oppført en kommandantbolig. Etter krigen ble Mågerø bygget om og til å fungere som varslingsstasjon for Luftforsvaret. I 1950-årene ble anlegget viktig for NATO, og fikk en sentral rolle som overvåker av store deler av luftrommet over Europa. Fram til 2006 var de store radarbeskyttende kuplene til stasjonen et kjent landemerke. I dag utgjør anlegget et verdifullt tverrsnitt av flere generasjoner med utbygginger med rekke ulike anlegg og flere kulturhistorisk verdifulle bygninger.

Figur 6-44 Pansersperringer, så kalte «Hitlertenner», utgjør en av flere ulike typer spor fra andre verdenskrig som er strategisk plassert rundt om i kommunen. Her ved Gunnarsløkka på Tjøme. Sperringene utgjorde en del av et belte som strakte seg fra Ottersti til Brevika. Foto: Geir Sætervik

Figur 6-45 Fundament for lyskasterstilling på Tjønneberget på Hvasser, oppført i tilknytning til en rekke andre stillinger og observasjonsposter. Bygningen i bakgrunne var tilhørte tidligere forsvaret og er nå DNTs serveringshytte med overnattingsmulighet. Foto: Geir Sætervik

Figur 6-46 En av kommunens mange alarm- og beredskapsstillinger. Her på Hønsø, med god sikt utover Burø og Burøsundet. Foto: Geir Sætervik

Figur 6-47 Den godt bevarte Kommandantboligen fra 1917 på nordre Mågerø vitner om forsvarets første utbyggingsetappe på stedet. Foto: Geir Sætervik

6.3.7 Signalsystemer i skjærgården

Da napoleonskrigene brøt ut i 1807 ble vedvardene - et system for varsling av leidangen som hadde fungert i ufredsår siden vikingtiden - satt i stand og vardevakter satt ut. Vardene ble bare anvendt i den mørke tiden av døgnet; for dagslys ble det anlagt et optisk telegraf- og signalsystem langs hele kysten fra Trondheim til Halden. En av hovedstasjonene ble, på grunn av stedets strategiske

beliggenhet, etablert på Torås. Repeterstasjoner som videresendte signalene fra hovedstasjonene, ble anlagt på blant annet Eidene, Hønsø og Vetan.

Systemet med den optiske telegrafen ble tatt ut av bruk allerede i 1814 da krigen var over. Fra midten av 1800-tallet via nøytralitetsvakten i 1900-1905, 1. verdenskrig og i begynnelsen av 2. verdenskrig, var flere andre optiske varslingssystemer aktive på *Thoraas Signalstation*. Det er satt opp replikaer av det første optiske telegrafen både på Torås-toppen og Eidene-toppen som bidrag til å formidle kunnskap om varslingssystemene.

Figur 6-48 Optisk telegraf. I 2010 ble den ene av to replikaer satt opp på Torås. Den inngår i et sammensatt og interessant kulturmiljø med en rekke andre kulturminner fra krigs- og fredstid.

6.3.8 Trådløs telegrafi og radiosystemer

Tjømes svært strategiske beliggenhet hadde som nevnt medført en lang tradisjon av ulike former for observasjons- og varslingssystem for kystnære operasjoner. I forbindelse med mobilisering av «Skagerakseskadren» i begynnelsen av forrige århundre oppstod behovet for effektiv langdistanse kommunikasjon med skip og båter til havs. Som følge av det, og tidens raske teknologiske fremskritt, ble som del av et større sammenhengende system Norges første trådløse telegraf («gnisttelegraf») etablert av Marinen på Hellesmo i 1905. Anlegget ble overdratt til Telegrafvesenet i juni 1910 og ble da offisielt åpnet som Tjøme Radio selv om forsvaret fortsatt nyttet anlegget. Rundt 1. verdenskrig ble stasjonen flyttet fra Hellesmo nordover til Treidene, og så vel antenneparken som antallet kanaler og frekvenser økte. Frem til for noen år siden var Tjøme Radio, som nå opererer fra Horten, en viktig stasjon for nød- og sikkerhetskommunikasjon over de maritime radiokanalene på mellombølge og VHF. Det opprinnelige anlegget på Hellesmo er for lengst borte, men det finnes fortsatt kulturhistorisk verdifulle rester som bolter og bardunfester bevart i fjellet der antennemasten stod.

6.3.9 Oppsummering med bevaringstiltak

Kulturminner fra krigs- og forsvarshistorien i Færder kommune er et nasjonalt anliggende og utgjør et viktig kapittel i norsk historie. Fra den nasjonale og regionale kulturminneforvaltningens side har det lenge vært et prioritert tema. I Færder kommune er det et forholdsvis stort antall krigsminner som er forskriftsfredet. Disse er blitt valgt ut på bakgrunn av at de har nasjonal verdi. Levningene på Mellom Bolæren og andre krigsminner i den ytre skjærgården er vernet gjennom regionale føringer og forskriften til nasjonalparken.

De fleste anlegg og enkelte minner knyttet til forsvar og krig ligger utenfor statlige eiendommer. Ansvaret for at de ivaretas ligger derfor hos kommunen. Takke være lokale initiativ har slike krigsminner i Færder kommune blitt nøye dokumentert og kartfestet. Registreringene omfatter mengder av nærforsvarsstillinger, lyskastersystem, «hitlertenner» (stridsvognshindere), dekningsrom og fjellanlegg som alle inngår i en større sammenheng. Vedlikehold og vern av disse kulturminnene er viktig, men kan være krevende; dels fordi de representerer en vanskelig del av historien, dels fordi de ofte ligger på privat grunn. Et eksempel verdt å fremheve i den sammenhengen er det store Vardås fort. Selv om tunnelene bak stillingene er murt igjen, er området med kanonstillinger, kommandobunkere og krigsfangegraver et tilgjengelig kulturmiljø av nasjonal verdi og betydning som bør sikres vern.

I tillegg til de bestemmelser og -retningslinjer som er gitt i kommuneplanens arealdel anbefales det at følgende vies oppmerksomhet i kommunens prioritering og saksbehandling:

- Verneverdige kulturmiljøer, enkeltbygninger og andre kulturminner som representerer forsvars- og krigshistorien bør i størst mulig grad tas vare på og sikres vern.
- Den militære kulturhistorien bør sikres ved at kulturminner fra alle tidsepoker representeres gjennom en helhetlig bevaringsstrategi. Stedenes kulturmiljø består av bygninger, veier/stier, terreng, murer, batteri, fjellanlegg, rester av anlegg, tekniske installasjoner og den funksjonelle sammenhengen mellom disse elementene.
- Restaurering og istandsetting bør skje etter antikvariske prinsipper.
- I områder med kulturminneinteresser bør alle tiltak lokaliseres og utformes slik at krigsminner og deres funksjonelle sammenhenger opprettholdes.

6.4 Turisme og fritid

I og med at turismen og fritidskulturen i Færder kommune utgjør en såpass stor del av kommunens historie er det naturlig å inkludere denne utviklingen som en sentral del av kulturhistorien. Foruten den vitale båtkulturen, turstier og bad, vises fortsatt sporene etter den i en stor mengde bygninger og anretninger rundt om i hele kommunen. Hoteller, pensjonater og ikke minst fritidsboliger ble fra slutten av 1800-tallet bygget i stadig større antall og satte sitt preg på landskap og lokalsamfunn. De eldste villaene og pensjonatene, de kollektive anleggene til institusjonenes, forsvarets og fabrikkenes ferieanlegg, samt de første allmenne fritidsboligene skiller seg ut. Det skyldes ikke bare fordi de bidrar til dagens varierte bebyggelse, men fordi de i egenskap av kulturminner viser til en vesentlig side ved kommunenes historie og identitet.

Den tidligste pensjonatdriften i søndre del av kommunen kan spores tilbake til 1840-årene på Sandøya. Der var det gjestgiveri, og på Kruge og Havna ble det startet gjestgiverier på 1860-tallet. I nord lot greven på Jarlsberg bygge jakt- og fritidsboligen «Grevestuen» rundt 1845. Trolig var dette den første fritidsboligen i Færder kommune. I 2004 ble bygningen forskriftsfredet som et av de eldste kjente eksempler på sommerhus/jaktstuer ved sjøen.

Selv om de aller første turistene kom fra byenes overklasse, ble det mot slutten av århundret stadig mer populært også blant andre byfolk med god økonomi å feriere ved kysten. I de siste tiårene av 1800-tallet økte derfor båttrafikken mellom Færder kommune, «Vestfoldbyene» og Kristiania. En viktig forutsetning for pensjonatdriften på øyene var gode kommunikasjonsforbindelser. For de største øyene i Færder kommune var det først og fremst utbyggingen av veier og bruer i første halvdel av 1900-tallet som la til rette for at strømmen av sommergjester kunne øke. Vrengensundet hadde med sin ferge lenge vært en flaskehals for trafikken over land. Etter at Vrengenbrua sto ferdig i 1932 ble stadig flere båtruter innstilt. I andre tilfeller var det verken nødvendig eller realistisk å etablere veiforbindelser. Feriekolonien på Hudøy (egentlig Hui) vest for Tjøme startet som virksomhet i 1916 i en tid da øya var bebodd av strandsittere og fiskere. I dag er hele øya, inklusive den kulturhistoriske bebyggelsen som i stor grad ble oppført i 1920-årene, eid av Oslo kommune.

Pensjonatdriften vokste til en forholdsvis stor og viktig næring i Færder kommune i 1920- og 1930-årene. I mellomkrigstiden var det nesten 30 aktive pensjonater bare på Tjøme, Brøtsø og Hvasser. Mange av disse var i utgangspunktet vanlige bolighus som fikk bygget på ytterligere en etasje for å kunne ha flere soverom. Ikke sjelden ble det også bygget til en glassveranda.

En viktig forutsetning for å kunne drive pensjonater i skjærgården før personbilens tidsalder var gode kommunikasjoner med hovedstaden, som de fleste gjestene kom fra. Som følge av dette gikk flere ulike passasjerskip, blant annet «D/S Tønsberg» og «D/S Jarlsberg», mellom Kristiania og Tønsberg på somrene med overgang til lokale ruter. Fra 1933 til 1938 gikk dessuten passasjerskipet «Svein II» daglig i sommerhalvåret mellom Oslo og Tjøme med anløp både på Engø, Ormelet og Havna.

I dag har de fleste av de ærverdige gamle pensjonatene blitt solgt og omgjort til privatboliger. Dette gjelder for Hulebak, Sundene, Grepan og Rød på Brøtsø. Unntakene er Engø Gård, etablert som Pihls Pensjonat i 1924, pensjonatet på Ormelet som lever videre som kultursenter, og det tidligere Kruge pensjonat som blant annet brukes som leirskole. Tidligere nevnte Havna hotell (*Oterstig pensjonat* frem til 1924) var i drift fra 1860-årene frem til det brant ned i 1969. Det ble siden bygget opp igjen som hotell og resort.

Figur 6-49 Feriekolonien på Hui har lange tradisjoner. Her sees huset, som senere er endret, ved Buveitsletta på søndre delen av øya. Bilde: Digital bygdebok Tjøme

Utviklingen av Færder kommune som besøksmål for turister henger nært sammen med reguleringen av arbeidstider og normalarbeidsuken. Fra 1920-tallet og utover på 1930-tallet fikk stadig større grupper av befolkningen lovfestet rett til ferie og skikken med feriering i skjærgården spredde seg i samfunnet. En konsekvens av den utstrakte byggingen av fritidsboliger i strandsonen var at tilgang til sjøen for allmenheten ble redusert. Delvis som følge av dette ble det etablert campingplasser der de mindre bemidlede kunne telte. Denne tradisjonen lever videre i dag på Mostranda, Ørastranda, Fjærholmen og Svelvikstranda. I tillegg har det med årene blitt kjøpt opp strandarealer som har gitt allmenheten tilgang til badesteder. Et eksempel finnes ved Roper'n på en odde mellom Styrsvik og Kjøpmannskjær. Ytre Geiteskjær som ble kjøpt opp av et lokalt andelslag for å forhindre hyttebygging på holmen er et annet eksempel.

Parallelt med at pensjonatbesøkerne ble stadig flere begynte en del av lokalbefolkningen å leie ut sine egne boliger, eller deler av disse; huseieren flyttet ut i bryggerhuset eller ned i kjelleren om sommeren. Allerede i 1893 finnes omtale av to Kristianiakarer som innlosjerte seg i 14 sommerdager hos en sjømannsfamilie på Vestre Bolæren. Etter hvert oppstod en økende interesse blant de besøkende om å få eierskap til sin sommerbolig. I dag ligger Tjøme, Hvaler og Nøtterøy alle øverst på lista over hvilke områder i landet som har flest antall fritidsboliger per kvadratkilometer. Mange av bygningene er tidligere strandsitterboliger og småbruk som har blitt utbedret for å kunne holde helårsstandard. Et stort antall har imidlertid blitt oppført som fritidsboliger. Uansett om de er oppført av lokale byggmestere eller har sitt opphav i typetegninger fra kataloger eller arkitekttegninger, så representerer denne bygningsgruppen et viktig kulturhistorisk kapittel ikke bare i Færder kommune, men også i regional og nasjonal forstand.

Figur 6-50 Ved Langvika på Tjøme lå Baldershage pensjonat, som ble startet av Ingeborg Hansen i 1924 og ble drevet frem til 1964. Hovedbygningen ble oppført som bolig av skipsreder Sigurd Rød ved forrige århundreskifte. I tillegg til å fortelle om kommunens historie knyttet til fritid og turisme utgjør bygningen et flott eksempel på sveitserstilens uttrykk og detaljering. Her fotografert cirka 1947. Bilde: Digital Bygdebok Tjøme

Blant de mange områder, strøk og øyer rundt om i kommunen som har bevaringsverdig feriebebyggelse kan nevnes Vrengen, Veierland, Sandøysund, Føynland, Roppestadholmen,

Lindholmen, Hvasser, Hvaløy, Gåsøy og Søndre Årøy. I tillegg finnes det små kiosker rundt om ved enkelte badeplasser som holdt åpent om somrene. Disse representerer også store lokalhistoriske verdier. Andre verdifulle kulturminner som *vernes gjennom bruk* og er åpne for offentligheten er kystledhyttene på øya Ildverket, Signalboligen ved Færder fyr på Tristein, forsvarets fd. bygning på Tjønneberg, Startbua ytterst på moloen i Krukehavn, Sjøbua ved Fulehuk fyr, Veierland skole, Søndre Tenvik, Kommandantboligen på Østre Bolæren, samt det restaurerte småbruket Rønningen på Mellom Bolæren.

Figur 6-51 Den så kalte Glennekiosken har siden 1950-tallet stått i krysset mellom Vestveien og Glenneveien på Tjøme. Den representerer en del av historien knyttet til turisme og fritid i kommunen. Mange slike små kiosker er i dag tapt.

En aktivitet som i Færder kommune henger nært sammen med ferie er den tidlige og omfattende bruken av fritidsbåter. Tønsberg seilforening, stiftet 1888, holder til på Fjærholmen og er et resultat av ønsket om organiserte regattaer og et sosialt miljø i lukket selskap. Foreningen overtok den eldre bebyggelsen på stedet etter fiskerbønder, og en av bygningene står fortsatt. I 1897 ble Færder seilforening stiftet, men her var det kappseiling med Færdersnekke som var formålet.

Etter hvert ble seiling en folkesport. Uansett om seilbåter brukes til sport eller fritid er de imidlertid bare en blant mange ulike kategorier fritidsbåter som preger skjærgårdens vannspeil. Båtlivet har lenge vært den største friluftsaktiviteten i skjærgården og representerer slik sett et sentralt innslag i kulturhistorien knyttet til turisme og fritid.

6.4.1 Oppsummering med bevaringstiltak

Rekreasjon, fritid og folkehelse har vært et prioritert satsningsområde i den nasjonale kulturminnepolitikken. I Færder kommune er dette i aller høyeste grad en levende kulturarv. Samtidig har få kulturminner knyttet til dette temaet et eksplisitt juridisk vern, unntatt den såkalte «Grevestua» på Mellom Bolæren som er fredet, og enkelte av kystledhyttene.

Av alle de tidlige pensjonatene og hotellene er svært få bevart. Fritidsbebyggelsen slik den står i dag utgjør imidlertid trolig et representativt gjennomsnitt av mer enn hundre år med fritidsbebyggelse som forteller om alt fra gamle strandsitterboliger til dagens nybygg med sine tilhørende funksjoner. Campingplasser finnes fortsatt, men de fleste har nå flere campingvogner med plattinger enn telt.

Kulturhistorien knyttet til turisme og fritid er i noen grad behandlet av lokalhistoriske publikasjoner. For å kunne bruke den mer aktivt, for eksempel i turisme- og næringssammenheng, er det behov for en systematisk kulturminnefaglig registrering av de kollektive anleggene, for eksempel institusjonenes ferieanlegg og de private formålsbygde fritidsboligene. Et økt kunnskapsgrunnlag vil medføre større formidlingsverdi og gi et bedre overblikk over hvilke objekter som er mest bevaringsverdige.

I tillegg til de bestemmelser og -retningslinjer som er gitt i kommuneplanens arealdel anbefales det at følgende vies oppmerksomhet i kommunens prioritering og saksbehandling:

- Målsetningen bør være å bevare, videreutvikle og dels gjenopprette et utvalg av bevaringsverdige bygninger/bygningsmiljøer knyttet til turisme og fritid med deres kulturhistoriske, arkitektoniske og miljømessige verdier.
- Verneverdige bygningsmiljø, enkeltbygninger og andre kulturminner bør i størst mulig grad tas vare på som bruksressurser og istandsettes.
- Ved utbygging og fortetting bør det tas hensyn til bevaring av eksisterende bygninger, annet kulturmiljø og landskap.

6.5 Andre viktige kulturminner

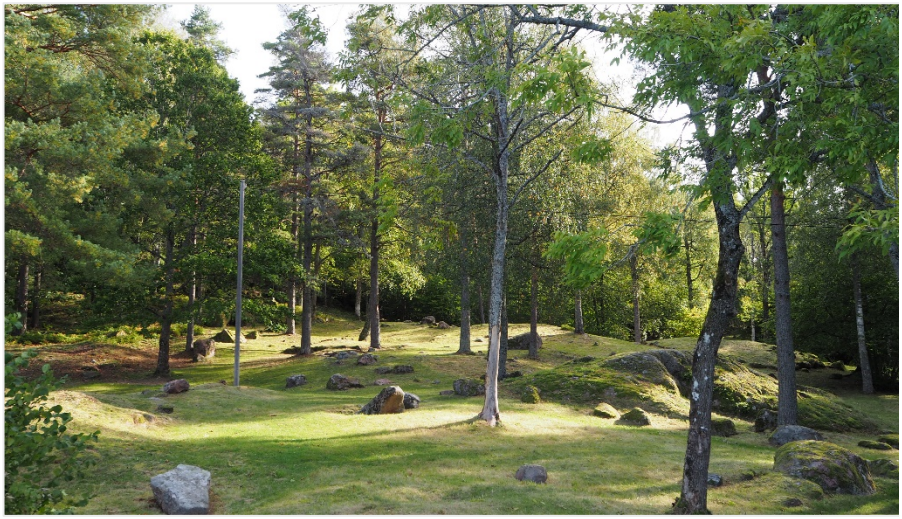
Disse kulturminnene er ingen homogen gruppe, men utgjør kategorier og enkeltobjekter som på forskjellige måter representerer viktige sider ved Færder kommunes historie. Noen av dem er tidligere omtalt under andre hovedtemaer, men flere av dem risikerer på mange måter å bli glemt blant andre mer fremtredende kulturminner og kulturmiljøer i diskusjoner om hva som er viktig å ta vare på - og kanskje også hvordan.

6.5.1 De eldste bosetningssporene i landskapet

Spor fra Færder kommunes tidligste bosetning og bruken av landskapet opp gjennom tidene, knytter sammen vår samtid med folk som levde her i middelalderen, jernalderen, bronsealderen og steinalderen. I 2020 er det registrert rundt 300 automatisk fredete lokaliteter i Riksantikvarens

kulturminnedatabase Askeladden. Dette er enten synlige spor i form av gravhauger, bygdeborger eller rydningsrøyser eller spor under bakken i form av for eksempel kokegroper eller steinalderboplasser. Andre lokaliteter markerer steder der det er funnet løse gjenstander som kan indikere boplasser eller graver skjult under bakken.

De fleste av de forhistoriske sporene etter mennesker som levde i Færder kommune skriver seg fra jernalderen. Det er først og fremst den rike konsentrasjonen av gravminner flere steder på Nøtterøy som utmerker seg. Like ved sjøkanten på Hella ligger et stort gravfelt fra jernalderen. Gravfeltet består av blant annet 15 gravhauger og to steinsettinger. Det er tillegg registrert hulveier på stedet. Adkomsten til feltet østfra passerer nok en hulvei, og i umiddelbar nærhet er det registrert ytterligere gravfelt og nok en hulvei, samt bosetningsspor fra steinalderen. Konsentrasjonen av mange graver og flere ulike arkeologiske kulturminner på Hella gjør dette området unikt i Færder.

Figur 6-52 Gravminnene på Hella. Kulturminnene er automatisk fredet og ligger innenfor et av de fem utvalgte kulturmiljøene med regional og nasjonal verneverdi. Takk være skjøtsel og tilrettelegging er dette et sted med store opplevelsesverdier.

Figur 6-53 På Holtekjæråsen/Holtaneåsen, 78 moh., finnes denne automatisk fredete røys. Denne type gravrøyser, som ut fra beliggenheten kalles åsrøyser, kan være vanskelig å datere. De få som er det, kan tidfestes til bronsealder, men også eldre jernalder.

Bilde: Karl Ragnar Gjertsen

På Meumåsen ligger det flere gravrøyser og to gravhauger. Rett nedenfor disse og langs et gammelt veifar, ligger et annet gravfelt med minst fem gravhauger. Veien leder fra Meum og Nattvall sørover mot Trolltorød. Om lag 20 meter øst for dette gravfeltet står det for øvrig interessant nok en rodestein som viser til et yngre veifar. Den mest spennende samlingen gravminner på Nøtterøy ligger øverst på Junkerodden (også kalt Hønstangen på eldre kart) mellom Brevik og Buerstad. Den består av fem gravrøyser bundet sammen med en halvmåneformet steingard, og det er tydelig at det er ment som et enhetlig byggverk oppført over lengre tid. Hele anlegget kan være opp mot 100 meter langt. Anleggene på Meum/Skjerve utgjør ytterligere en interessant konsentrasjon av gravhauger.

På Tjøme finnes det ingen gravfelt fra jernalderen. Disse er nok for lengst fjernet under jakten på mer dyrkbar mark. Det som er bevart er gravrøyser på de høyereliggende åsene. Den største ansamlingen bestående av to eller muligens tre røyser, ligger på Herkelås, Tjømes høyest topp. På Veierland på

åsen øst for Vestgården ligger det tre gravrøyser i litt avstand fra hverandre, og nedenfor åsen tre spredte gravhauger eller rester av slike.

Av de såkalte bygdeborgene finnes det to sikre på Nøtterøy på Tjuvåsen (Leirfjell) og på Høgås. I tillegg er det en usikker på Vardås. Bygdeborgen på Høgås er sterkt skadet etter at et steinbrudd, senere pukkverk, har blitt etablert i åsens vestside. På Tjøme finnes én, på Bustangen. Både her og på Vardås ligger det gravrøyser innenfor steingardene.

Oppsummering
Samtlige spor etter menneskelig aktivitet eldre enn 1537 er automatisk fredet etter kulturminneloven. Det er ikke tillatt å sette i gang tiltak som er egnet til å skade, ødelegge, flytte, forandre, tildekke, skjule eller på annen måte utilbørlig skjemme automatisk fredete kulturminner eller fremkalle fare for at dette kan skje. Dersom det under gravearbeider, anleggsvirksomhet eller lignende støtes på automatisk fredete kulturminner, skal arbeidet umiddelbart stanses og Vestfold og Telemark fylkeskommune varsles i samsvar med kulturminneloven § 8.

Likevel er det viktig for kommunen å påse at disse ikke på noe vis blir skadet, da de er verdifulle minner om en for lengst svunnen del av innbyggernes historie. De største konsentrasjonene med gravfelt sikres best ved at de båndlegges eller avsettes til hensynssone i kommuneplan. Utvalgte felt kan ryddes og tilrettelegges – gjerne i samarbeid med frivillige organisasjoner. Gravfeltet i Hella er et godt eksempel på ivaretagelse, der Nøtterøy Historielag og Nøtterøy Rotary Klubb står for det årlige vedlikehold av landskapet.

6.5.2 Kulturhistorisk bebyggelse

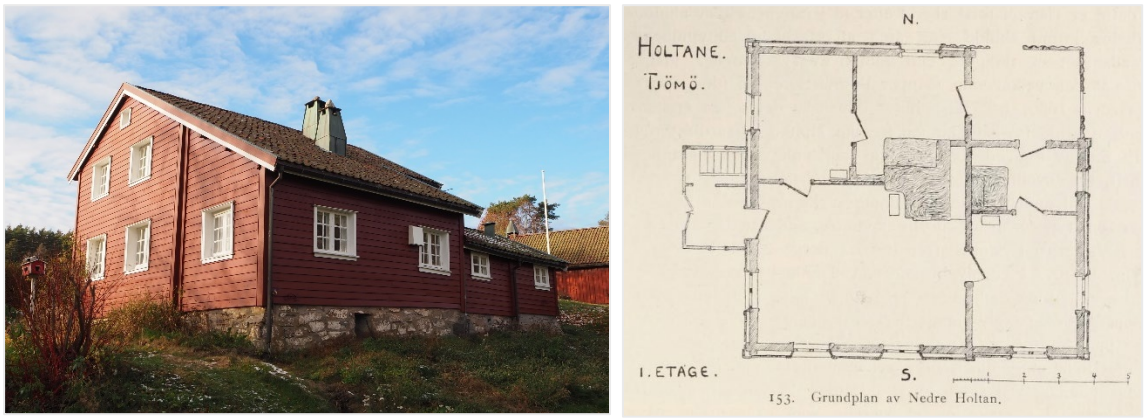
Når det gjelder byggeskikk og arkitektur følger utviklingen i Færder kommune stort sett den samme som ellers i Norge. Fra middelalderen og fremover ble det sentrale ildstedet, åren, med ljore i taket erstattet av peis med røykutgang gjennom en murt skorstein. Peisen ble utviklet og etter hvert erstattet av jernovnene som begynte å bli vanlig etter utgangen av 1600-årene. Med tiden økte påvirkningen fra andre skikker og stiler, og større ressurser i Færder kommunes befolkning ga seg utslag i skalaen på bygningene. Vekst i skipsfart, ishavsfangst og stor befolkningsøkning medførte utstrakt byggeri på 1800-tallet, og rundt forrige århundreskifte ble de eldre enkle boligene supplert med villabebyggelse. Parallelt med at nye hus ble bygget ble mye av den eldre bebyggelsen modernisert og tilbygget. Slik kunne eldre, små hus få ny drakt med samtidens uttrykk. Cirka 70 av bygningene i kommunen er datert til ha blitt bygget før 1800. De er tydelig konsentrert til de større øyene, men det skal understrekes at det kan finnes flere bygninger som inneholder eldre bygningsdeler.

6.5.2.1 Spor fra den eldre byggeskikken

Når en studerer eldre byggeskikk er *akershusisk* stue et begrep en stadig kommer tilbake i litteraturen. Begrepet ble lagd av kulturforskeren Eilert Sundt på 1800-tallet og beskriver et våningshus med to eller tre rom og inngang på langsiden som utviklet seg etter at skorsteinen kom i bruk. *Akershusisk* har vist seg å ikke være helt betegnende da bygningstypen forekommer i flere deler av landet enn navnet skulle tilsi. Inngangsdøren leder inn i en stue eller oppholdsrom, og fra denne kommer man inn i kammerset og eventuelt et annet rom. Mange slike stuer fikk senere tilbygg i form av et bislag, og det ble etter hvert også vanlig å bygge en svalgang langs husets ene langside. Mens selve stuen var tømret, kunne tilbyggene ofte være i bindingsverk.

Svalgangsbygninger var vanlige i Norge fra middelalderen, både i distriktene og i byene. De ble gjerne bygget i 1 ½ eller 2 etasjer. Langs kysten ble svalgangsbygningene etter hvert avløst av midtgangshus, og langs Oslofjorden kunne bøndene bygge seg større, 2-etasjes våningshus i laft som ble kledd med tømmermannspanel. Til denne kategorien hører noen av de aller eldste husene i kommunen. Våningshusene på Agerup gård, Eidane Nordre og Nedre Holtan peker seg ut om særdeles godt bevart. Sistnevnte har blitt anslått til å være bygget cirka 1680.

I Lorens Bergs bygdebøker for Tjøme og Nøtterøy omtales den halvannen etasjes hustypen med loftsrom med vinduer i gavlene og svalgang langs en av langsidene som «Vestfoldtypen». Typen av våningshus har innkledd svalgang langs en langside og loftsetasje med vindu i gavlene. De innkledde svalgangene gir karakteristiske skjevrøstede gavler og slak takvinkel, noe som flere hus i Færder kommune før har hatt. Spesielt Svensrødhuset på Torød er et godt eksempel på denne bygningstypologien. Typen kan også betraktes som en videreføring av Sørlandshuset.

Figur 6-54 Nedre Holtan utgjør et godt eksempel på den typiske skjevrøstede gavlen, som før har vært vanlig i Færder. Bygningen ble vedtaksfredet i 1923. Til høyre sees grunnplanen av Nedre Holtan (fra Lorens Berg, 1920).

6.5.2.2 Klassisisme og empire

Fra slutten av 1700-tallet og 100 år fremover gjorde klassisismen og «empiren» seg gjeldende i Norge. Som navnet klassisisme antyder henviser det til former og uttrykk inspirert av antikken. Stilen forholdt seg i større eller mindre grad til stramme klassisistiske idealer og fungerte på en måte som en motreaksjon til barokken og rokokkoens svulstige formspråk. Her til lands kommer stilen til syne eksteriørmessig, gavlmotiver i fasadene, dør- og vindusomrammingen, og tettstilte riflede bånd i listverk og i speilfyllinger. En voksende interesse for antikkens forbilder i marmor og sandsten tok seg uttrykk i at bygningsdetaljer av stein ofte ble etterliknet, men utført i malt tre.

Empire, som på fransk betyr keiserdømme, var en videreføring av klassismen i tiden etter at Norge fikk sin grunnlov i 1814. Dette var en tid med stor byggeaktivitet, blant annet langs landets sørlige kystregioner. Stilretningen kjennetegnes også ved sitt klassisistiske uttrykk, men med et noe tyngre formspråk enn idealet var i tiårene før. I Færder kommune finnes mange godt bevarte bygninger med empirepreg, typisk med hel- eller halvvalmede tak, liggende panel og med bruk av søyler og tempelgavler. De typiske to-rams vindue med tre ruter og liggende sprosser i hver ramme kom generelt i bruk i denne perioden.

Figur 6-55 Kolabæk i Helgerødveien på Tjøme, oppført av skipsrederne Thore Thoresen og Olaves Olsen en gang rundt 1840. Med sine karakteristiske søyler er bygningen, som Lorens Berg skrev, «noget for sig selv».

Figur 6-56 På Veierland, nærmere bestemt Tangen, står dette empirehus med halvvalmet mansardtak som representerer det som ofte kalles for «skipperhus». Her med stående panel og markert grunnmur.

I kystområder benevnes ofte bolighus med empirepreg som «skipperhus». Dette er bygninger som ble reist av, og/eller bebodd av skippere. Betegnelsen beskriver imidlertid ikke en stilretning, men en funksjon. Skipperhusene har likevel ofte visse felles kjennetegn; en rektangulær til kvadratisk plan, 1 ½ etasjes høyde, og panelkledde fasader. Skipperhusene tenderer dessuten å være utformet og dekorert med noe mer omhu enn mange andre bygninger fra første halvdel av 1800-tallet. Sundane Nordre på Tjøme, og Tømmereik ved Torød på Nøtterøy, likeså det søndre huset på Sandø, er noen av mange fine eksempler på skipperhus fra tiden.

Omtrent på samme tid ble flere av de største gårdene opparbeidet til mønsterbruk. Den typiske storgårdtypen på Tjøme og Nøtterøy ved midten av 1800-årene er en to-etasjes bygning med temmelig flatt halvvalmet tak. Ormelet, Øvre Holtane, Nedre Haug og Store Buer er eksempler på denne bygningstypen. Sistnevnte har dessuten en karakteristisk låve, utformet i stil med hovedbygningens uttrykk.

Figur 6-57. Mer enn bare skipperhus. Bildet til venstre er fra Tangen, Veierland, og viser et godt bevart panelkledd hus fra 1862. Utformingen er enkel, uten dekorativ detaljering. De høye rektangulære vindusrammene er tidstypiske. Bygningen til høyre minner oss om samme enkle typologi, som ofte kalles strandsitterbolig – selv om bruken ikke alltid støtter navnet. Bilde: Hus og folk på Veierland (2018) / Tjøme digitale bygdebok

6.5.2.3 Steinhusene

Steinhyttene fremheves av Anders Bugge som en særegen bygningstype som var noe man med få unntak bare så på Tjøme og Nøtterøy. Disse bygningene ble reist på 1800-tallet og muligens tidligere – i 1923 var det kjent 18 tufter eller stående steinhytter på Tjøme. Steinhyttene skal i hovedsak ha

vært bebodd av småkårsfolk, for det meste av stein- og jordarbeidere (innflyttere fra Østfold og Sverige). Steinane/Humlesekken (tidligere eid av kunstneren Jean Heiberg) er vedtaksfredet og den eneste kjente stående steinhytten i Færder kommune. Det er imidlertid bevart flere andre tufter/fundament.

Steinhytter har også forekommet på Nøtterøy. Historielaget opplyser at 6 av de 10 kjente steinhusene fortsatt eksisterer helt eller delvis som kjellere i nyere hus. Ved Fjærholmen på Føyland står «Steinstua», og på Oslebakke, Veierland, finnes en steinfjøs som antagelig er langt eldre enn steinhyttene. Restaurering av dette ble påbegynt i 2018.

Figur 6-58 Olaf Svendsens stenhus på Grimestad. Fra Lorens Berg: Tjømø – en bygdebok.

Figur 6-59 Steinstua på Føyland med sin hvitmalte murkonstruksjon utgjør en av flere interessante bygninger i miljøet ved Fjærholmen. Den eies og forvaltes av Tønsberg Seilforening. I følge 2004-års registrering er dette Føynlands eldste bevarte hus. I SEFRAK-registret det imidlertid datert til å være oppført på slutten av 1800-tallet.

6.5.2.4 Sjøboder og -miljøer

Det finnes flere andre mindre bygninger i strandsonen og ute på de mindre øyene i skjærgården som kan knyttes til kombinasjonsbruk, strandsittersteder og maritim virksomhet. En kategori av disse som i alle tider hatt en sentral og viktig plass er sjøboden. Sjøbodene ble brukt til å oppbevare båter og tilhørende redskaper under tak. De eldste ble som regel bygget av reisverk og bordkledning, og bestod vanligvis av et lite rom der fiskeredskapen ble oppbevart. Sjøbodene kunne også ha funksjon som overnattingssted for fiskere. De ligger ofte samlet på rekke og rad med gavlen mot sjøen, og setter således et karakteristisk preg på kystlandskapet. Selv om disse bygningene gjennom de siste 100 år i stor grad er ombygget til fritidsboliger og strandsonen er fortettet, finnes det fortsatt flere relativt intakte sjøbodmiljøer. De gode eksemplene blir dog færre og færre. Blant dem som står for seg selv kan nevnes den laftede og bordkledde sjøbua på Glennestranda, som i SEFRAK-registret er datert til før 1850. Et par hundre meter nord for Ormelet finner vi Regnbuen, et stedsnavn som skriver seg fra en seilskute med samme navn, som forliste i 1875. Stedet het i eldre dager Kjølhalstranda, og her var det opplags- og bryggeplass. Den SEFRAK-registrerte sjøbua *Riggerloftet*, oppført dels på fjell, dels på natursteinsmur, står bevart og vitner om plassens tidligere funksjon og aktivitet.

Figur 6-60 Sjøbua «Riggerloftet» ved Regnbuen, et par hundre meter nord for Ormelet. I bakgrunnen skimtes Røssesundbrua. Bilde: Geir Sætervik

6.5.2.5 Sveitserstil

I et nasjonalt perspektiv faller stilarten som vanligvis benevnes sveitserstils popularitet sammen med industrialiseringen av Norge. I Færder kommune markerer dette den store oppgangstiden innen seilskutefart, skipsbygging og handel i andre halvdel av 1800-tallet. Sveitserstilen ble svært populær og fikk aksept både av den moderne, selvbevisste bonden som rasjonaliserte driften og bygde nye store hus og driftsbygninger, og av byborgere som ønsket seg moderne bolig med villapreg. Selv om den ble innført på midten av 1800-tallet var den populær langt inn i det påfølgende århundre.

Sveitserhusene ble ofte utformet som midtpipehus – relativt korte og brede hus med en sentralt plassert pipe omkranset av fire rom. Større bygninger kunne ha to piper og seks rom. Husene er som oftest rektangulære, oppført i 1 ½ - 2 etasje, og bygget med høye grunnmurer i lokal stein. Vindusflatene er større og er ved sin krysspostinndeling en annen vindustype enn hva en ser i eldre bygninger. Arkitekturuttrykket kjennetegnes ellers ved slake tak med store takutstikk, arker, utskårne bjelkeender, løvsagarbeider og kontrasterende fargebruk for å aksentuere detaljene. Det er ikke uvanlig at sveitserbygningene har glassverandaer og bislag dekorert med utskjæringer og farget glass. I Færder kommune, som mange andre steder, fikk ofte eldre hus enkelte av sveitserstilens typiske trekk slik som ny utforming av vinduer, panel og takkonstruksjon, tilbyggede verandaer og arker. Mye skyldes den da nye båndsagen, som rasjonaliserte produksjonen og ga folk flest muligheter til å dekorere husene med rike snekkerdetaljer.

Figur 6-61 Godt bevart tun langs Bjørnebuveien på Føynland med preg av sveitserstil. Regulert til bevaring (H570_2).

Bildene nedenfor illustrer noen av de kjennetegn som karakteriserer sveitserstilen; spisse arker, glassverandaer og forseggjort detaljering på snekkerier. Nederst sees «Kathrineborg» slik det så ut før. Det står siden cirka 1885 langs dagens Helgerødveien på Tjøme. Bilde: Tjøme historielag. Se også Baldershage i Figur 6-37.

6.5.2.6 Jugend, nybarokk og dragestil

Ved forrige århundreskifte fantes også andre populære stiluttrykk. Det finnes flere varianter, men et eksempel er den så kalte *dragestilen* som hentet sin inspirasjon fra norrøne elementer som stavkirker og vikingskipsfunn, og kan betraktes som en variant og nasjonalisering av sveitserstilen. Typiske kjennetegn er åpne svalganger og balkonger, utkragede overetasjer, dekorerte gavler og bratte tak med skifertekking. Det synes ikke å være mange av denne hustypen i Færder kommune.

I en relativt kort periode etter århundreskiftet fikk jugendstilen en viss utbredelse i Norge. Stilen var en reaksjon på fortidens stilkopiering og det industripregede byggeriet. Jugend skulle representere noe helt nytt og hentet sine stilmotiv fra naturen og la vekt på håndverksmessig utførelse. Arkitektonisk kjennetegnes stilen ved valmede mansardtak med svai, kryss- og T-postvinduer med smårutede rammer øverst, ornamentering med blomsterpreg og avrundede og bølgende kurver. I Færder kommune finnes den først og fremst i den eldre bebyggelsen på Teie.

Figur 6-62 Ørsnesalléen 10 har et forseggjort historiserende uttrykk som hentet inspirasjon fra sveitser- og dragestil. Bilde: Vestfold og Telemark fylkeskommune

Nybarokken ble populær i mer urbane strøk fra cirka 1910 og kjennes igjen ved en avgrenset kubeformet, eller rektangulær, bygningskropp, høye tak utformet som mansard eller valm, og kraftig detaljering med brede lister og gerikter. Ornamentene var gjerne anlagt over vinduer og døråpninger og har buede kurver og linjeføring.

Området på Teiehøyden og rundt Ørsnesalléen, etablert med utgangspunkt i gården Ørsnes, viser i dag frem et sjeldent galleri av fornemme bygninger med tilhørende hager fra denne tid. Mange av bolighusene ble plassert for å ha utsikt mot sjøen. Selv om stiluttrykk og alder varierer fra hus til hus, er de fleste bygningene her trevillaer i 1-2 etasjer, kledd med malt panel, og har detaljeringer i form av karnapper, bislag, arker og bevarte vinduer med profilerte gerikter. Bebyggelsen her representerer velstanden som seilskutetida og senere hvalfangsttida førte med seg for deler av befolkningen i Vestfold. Den sosiale historien knyttet til strøket kombinert med arkitektur og helhet i nærmiljøet gjør området bevaringsverdig.

Figur 6-63 Til venstre: Parkveien 10 på Nøtterøy. En herskaplig villa tegnet av Henrik Bull, oppført med innslag av jugend og nybarokk. Noter mansardtaket og bislaget med buet overstykke. Til høyre en stor jugendvilla med karakteristisk utforming på Tjøme. Bilde tv.: Vestfold og Telemark fylkeskommune

Figur 6-64 På vestsiden av Sandø, rett over Krukehavn, står Eivind Eckbos sommerhus med et historiserende uttrykk, tegnet av Arnstein Arneberg. Det er bygd for å se ut som en låve, men skiller seg ut bland annet med gavlmotiv over vinduer og et klassisistisk preget valmtak. Fotografiet er fra 1938. Kilde: Ib Freuchen / Hvasser og Brøtsø Historieforening

6.5.2.7 Det nye Norge og mellomkrigstiden

I perioden fra århundreskiftet fram til 2. verdenskrig utviklet arkitekturen seg i nye retninger med bakgrunn i en gryende nasjonal bevissthet og en nasjonalt utdannet arkitektstand. Inspirasjon til en ny arkitektur ble i stor grad hentet fra norske byggetradisjoner fra de to siste århundrene, men også fra tidligere kontinentale stilretninger som klassisismen og empiren. Husene hadde ofte bratte tak, gjerne med mansard eller valmet form. Der bolighus tidligere i all hovedsak hadde vært utført i laft, ble nå reisverkskonstruksjoner langt vanligere. En annen markant forskjell fra før-industriell husbygging, var at panel, dører, vinduer og beslag nå var maskinproduserte.

Figur 6-65 Granveien 36 på Nøtterøy utgjør et godt eksempel på en bygning med nyklassisistisk detaljering. De smårutete vinduene i øvre rammen viser jugendtrekk. Bilde: Vestfold og Telemark fylkeskommune

Figur 6-66 Halvvalmet tak og karakteristisk grunnmur av naturstein. Bygningen, som står på Tjøme, fanger opp empirens uttrykk, men vinduene og den høye kneveggen sier oss at det bør være oppført rundt 1. verdenskrig.

Figur 6-67 Typisk stram nyklassisisme, ca. 1920, i Tenvikveien med bratt saltak og smårutete vinduer.

I 1930-årene slo modernismens ideer og ideal gjennom med krav om funksjonalitet, mindre staffasje og en annen organisering av bygningsvolumene. Modernismen sto for opprør mot tradisjon og historismens avskygninger, og de nye bygningene brøt således med tidligere skikker og former. På folkemunne ble modernismens arkitekturuttrykk kalt «funkis». De finnes i dag i store antall rundt om i Færder kommune som ene- og tomannsboliger, forretningsbygninger, samt ikke minst i form av fritidsboliger. Funksjonalistiske bygninger var preget av flatere tak, et mer horisontalt preg, veksling

mellom store og små sprosseløse vinduer og buede og rette former. Fasadene var gjerne kledd med liggende panel eller pusset, dersom de hadde murte konstruksjoner. Den typiske todelingen av fasaden, med 1. etasje i pusset og hvitmalt mur, og 2. etasje panelt og malt i en annen farge, omtales gjerne som "skjørt og bluse-hus".

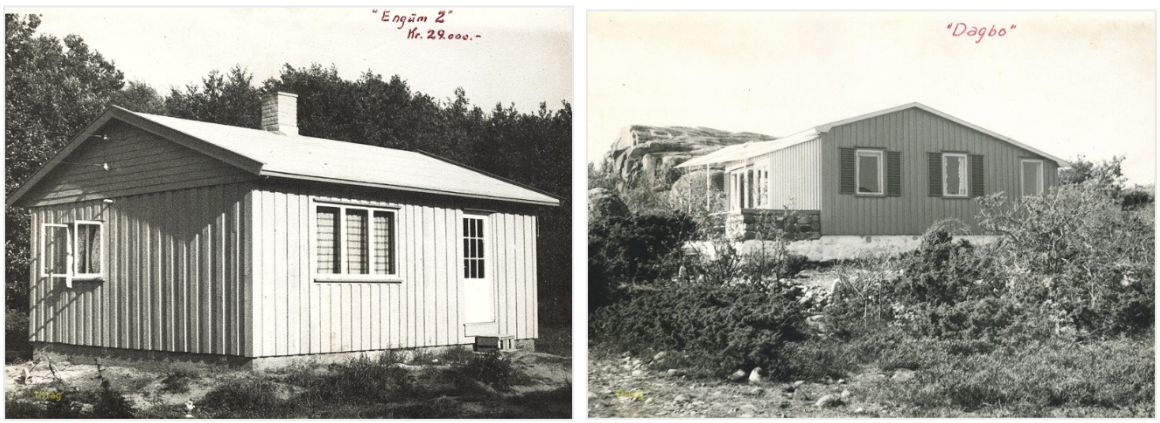
Figur 6-68 Dette svært tidstypiske forretnings- og boligbygg fra ca. 1930 er påbygd, men står fortsatt som et lokalhistorisk landemerke i møtet mellom Grimestadveien og Velveien på Tjøme. Kilde: Tjøme digitale bygdebok

Figur 6-69 Båsløkka på Veierland, oppført i 1937. Vinduene i hjørnene er et av funkisens kjennetegn. Verandaen er tilbygd senere. Bilde: Hus og folk på Veierland (2018)

6.5.2.8 Etterkrigstid fram mot 1960-tallet

Etterkrigstiden brakte med seg ytterligere endringer i byggeskikken. Nye produkter og en større grad av industrialisering av materialproduksjonen medførte at manuelt bygningshåndverk og tradisjonelle materialer og konstruksjoner ble sjeldnere. Materialknapphet og boligmangel ga en relativt rask og enkel boligreisning som var preget av nøktern sparsomhet. Typetegnede boliger bidro til at lokale og sosiale forskjeller til en viss grad ble utvisket. Hyttene som ble bygget i etterkrigstiden kjennetegnes ved deres sparsomme materialbruk og utforming; både form og funksjon har et enkelt preg. Flere viser tydelig inspirasjon fra funksjonalismen.

Figur 6-70 Etter andre verdenskrig ble kataloghuset en bestillingsvare som ga mulighet for mange å få sin egen hytte. Med sin enkle utforming og konstruksjon utgjør slike bygninger en viktig del av Færders bygningsarv. Kilde: Tjøme digitale bygdebok

I denne perioden har den største byggevirksomheten i Færder kommune foregått, og medført fortetting og store arealbeslag langs sjøen. Størst avtrykk finner man på nordre Nøtterøy hvor et større område av Teieskogen, fra bygrensen ved Banebakken til Fjellveien, etter krigens slutt i 1945 ble regulert til boligformål med plass til villamessig bebyggelse. Bebyggelsen fra etterkrigstiden regnes ofte til kategorien nyere bebyggelse, men dets kvaliteter og kulturhistoriske verdier bør ikke undervurderes.

«Sitronskiva» (Tom Wilhelmsens vei) på Teie ble regulert i 1960 som et nytt tyngdepunkt i hagebystrukturen fra reguleringsplanen for *Nøterø Haveby*. Bebyggelsen forholdt seg fortsatt til den eldre planens prinsipper ved at byggehøyden på to etasjer ikke ble oversteget, og at alle boliger hadde tilgang til hage. Samtidig var fortettingen et brudd med prinsippet om at alle eiendommer skal grense mot en vei. Kvartalet inneholder en rekke bolighus som sammen med gateløp, hager og vegetasjon utgjør et helhetlig kulturmiljø med tidstypisk og representativt uttrykk.

Litt om hagebyplanen

Oppgangstidene fra århundreskiftet og frem til 1920 førte til velstand for mange. En handelsnæring i vekst, og en jordbruksnæring i tilbakegang, medførte en urbanisering og en kraftig endring av bosettingsmønsteret. Dette var livsgrunnlaget for tettstedet Teie, som vokste frem som en forstad til Tønsberg. Like før første verdenskrig ble det bygget et stort antall tidstypiske boliger langs Fjellveien, Kirkeveien, Teglverksveien og Ørsnesalléen, deriblant skipsreder Thoresens villa på Rosanes og teglverkets bestyrerbolig Rosahaug.

Etter en nordisk reguleringskonkurranse i 1919-1920 for å få til stand en god og moderne utvikling i området leverte arkitekt Kristoffer Lange vinnerutkastet med en hovedplan inspirert av engelske Ebenezer Howards idé om *hagebyen*. Grunntanken var at bystrukturer skulle inneha landlige kvaliteter som grøntområder og frisk luft – og altså kombinere urbane og rurale kvaliteter i skjønn forening. Lange la vekt på monumentalbygg, akser og plassdannelser i planen for Teie, og anbefalte at man skulle unngå storskala utbygging mellom Borgheim og Teie. Kommuneingeniør Arthur Røed ferdigstilte reguleringsplanen for *Nøterø Haveby* i 1921, som så i all hovedsak ble utbygget planmessig fra mellomkrigstiden med villabebyggelse, skoler, butikker mm. Hagebyplanen var retningsgivende for utbyggingen av Teieområdet helt frem til 1970-tallet.

Hagebyens historie og bebyggelse har blitt kartlagt i en kulturhistorisk stedsanalyse (Asplan Viak, 2018), og er avsatt som hensynssone kulturmiljø (H_570) i kommuneplanen. Områdets særpreg skal bevares og vesentlige tiltak vurderes strengt. Bygninger oppført før 1940 skal søkes bevart. Strukturer/historiske spor som veiløp, alléer, gjerder, markante trær med mer og den naturlige/ landskapsmessige sammenhengen mellom disse skal søkes opprettholdt og bevart.

Figur 6-71 Reguleringsplanen for Nøterø Haveby, signert Røed. Bygninger, veier, akser og torg er anlagt mellom 1920 og frem til i dag med utgangspunkt i prinsippene fra planen. Bebyggelsen er preget av villaer i grønne hager samt forretningsbebyggelse rundt Teie Torg. De fineste bygningene er oppført på sentrale hjørnetomter. Kilde: Færder kommune

Oppsummering
Ved bevaring av eldre bebyggelse bør målsetningen alltid være å ta hensyn til bygningenes kulturhistoriske og arkitektoniske verdier i sammenheng med omkringliggende miljø. Ved istandsetting av bygninger med høy verneverdi er det viktig at man følger antikvariske prinsipper under arbeidet. Tiltakene bør være så små og skånsomme som mulig for at byggets verdier skal opprettholdes.

Kommunen kan kreve at det tas spesielle hensyn til bygninger som har historisk, arkitektonisk eller annen kulturell verdi ved planlagte endringer. Ved eventuelle tilbygginger bør disse underordnes den eksisterende bygningen med hensyn til plassering, utforming, størrelse, material- og fargebruk.

Flere av bygningene og kulturmiljøene som ansees som verneverdige er en del av intakte by- eller kulturlandskap. Samspillet mellom landskapsmiljø og bebyggelse er i mange tilfeller vesentlig å opprettholde for å sikre forståelse for og opplevelse av historiske strukturer. I dette inngår veifar, gateløp, alléer, siktlinjer mm. Sammenhengende bygningsmiljøer kan gi kunnskap og opplevelser som enkeltbygg alene ikke kan gi.

Det er dessuten av betydning å vurdere den økonomiske og miljømessige gevinst som ligger i å videreføre eksisterende bebyggelse fremfor riving.

6.5.3 Kommunale og andre offentlige bygninger

Det store økonomiske oppsvinget som preget deler av Færder kommune på 1800- og begynnelsen av 1900-tallet resulterte ikke bare i at et stort antall private bygninger ble oppført. Skolebygninger, omsorgsinstitusjoner og forsamlingshus begynte etter midten av 1800-tallet å bli reist i et raskt tempo. Slike bygninger og møteplasser fantes i store antall rundt om i hele Færder kommune. Mange av disse bygningene er borte. I de som er igjen finnes mange historier og verdier som er viktige for forståelsen av den lokale identiteten og sosialhistorien.

6.5.3.1 Skolebygninger

Før Fastskoleloven i 1860 påla kommunene å etablere faste skoler, gjaldt den såkalte omgangsskoleordningen fra 1700-tallet for områder som Færder kommune. Det var en ambulerende form for undervisning som foregikk på bestemte gårder. I Færder kommune var man tidlig ute med å følge opp den nye skoleordningen, og herredstyrene hadde allerede 1856 besluttet å bygge syv nye skoler. Navigasjonsskolen i Kirkebakken på Tjøme, opprettet i 1828 under epitetet *Den gode Hensigt,* ble kjøpt inn og var i bruk som bygdens første helfaste skole frem til Kirkely skole ble innviet rundt 1880. Huset var også å betrakte som bygdens herredshus siden det var her formannskapet og herredstyret holdt sine møter. Tjømø Sparebank benyttet også lokalene en tid. Når prosten hadde vært på visitas på Tjøme og Nøtterøy i 1863, skrev denne i sin beretning at «*Skolevæsenet kan nu siges at være bragt til sin Fuldendelse, idet Undervisning gives i 10 faste skoler af ligesaa mange Lærere*".

Allerede med fastskoleloven hadde det blitt stilt strenge krav til lærerne, som måtte ha godkjent utdanning fra lærerskole eller seminar. Den neste store skolereformen kom i 1889 med lov om folkeskoler. Med denne ble skoletiden utvidet og flere fag innført, og ansvaret for utdanning ble tydelig forankret hos kommunale skolestyrer istedenfor hos prest og kirke.

Antallet skolekretser og bygninger hadde riktig nok på kort tid gjennomgått et oppsving, men det skulle komme til å bli reist flere nye skoler rundt om i Færder kommune de neste 100 årene. Selv om alle til langt inn på 1900-tallet ikke gikk like lenge på skolen fungerte de som sosiale møteplasser rundt om på øyene og knyttet sammen barn og unge fra ulike gårder, grender og miljøer.

Den utdanningsrevolusjonen som fant sted på slutten av 1800-tallet materialiserte seg ved de mange skolebygningene som ble oppført. I Færder kommune ble dette et stort og kulturhistorisk viktig avtrykk. Grindløkken skole på Nøtterøy er i den forstand et lokalhistorisk landemerke av høy verdi, både bygningshistorisk og skolehistorisk. Skolen ble innviet i 1930 som følge av stor tilflytting og utvidelse av skolekretsene. I 2012 ble skolen erstattet av nye Teie skole, og i dag utgjør hovedbygningen siste rest av et tidligere praktfullt anlegg med fløybygninger. Det finnes også eksempler på eldre bygninger som i dag har fått ny funksjon som offentlige bygninger. Mange tidligere lærerboliger er bevart i privat eie. Den tidligere skolestuen Kirsebærgården på Hvasser, fra 1860-årene, er nå privatbolig på Hvasser. Veierland skole fra 1918 ble nedlagt i 2013, men er bevart og gjort om til både kystledhytte og atelier for lokale kunstnere.

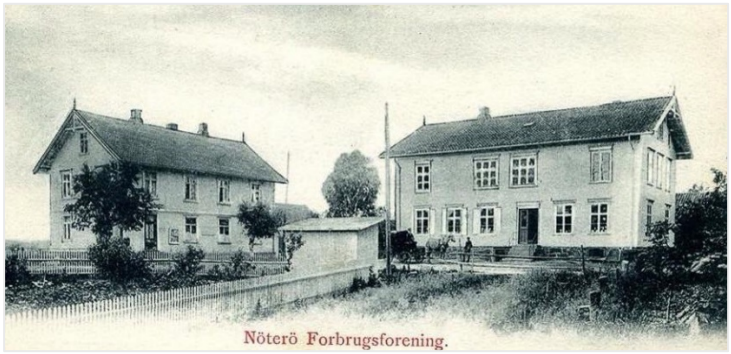
I et større perspektiv la skolereformer og utbygging av skoler ikke bare grunnlaget for en mer utdannet arbeidskraft for et moderne arbeidsliv. Skolene har også hatt avgjørende betydning for moderniseringen av samfunnet generelt, for demokrati, likestilling og folkeopplysning om landet og verden utenfor.

Noen eksempler på eldre skoler og skolebygninger i Færder med årstall for oppføring og endring

Herstad, 1856/1956
Bergan, 1856/1928 (revet)
Torød, 1856/1932
Skjerve, 1856/1922 (revet)
Utbygda skole på Gunnarsrød, 1856 (midlertidig)
Hvasser skole /Austheim skole, 1861/1886/1938
Fredheim Skole (Honerød krets), ca 1860
Tømmerholt skole, 1862 (revet)
Bjørnevåg, 1869
Kirkely skole, 1880
Føyland skole, 1877/1914
Lysheim skole, 1888
Teie skole, 1915
Veierland skole, 1918
Nøtterøy høiere skole 1922
Grindløkken, 1930
Borgheim, 1950
Lindhøy, 1952
Brattås skole, 1966

6.5.3.2 Samfunnshus og handelsbuer

Når det gjelder andre elementer som representerer viktige sider ved sosialhistorien må kategorien med samfunnshus, offentlige bygninger og butikker nevnes. Etter at loven om utvidelse av handelsfrihet på landet kom i 1866, ble det straks åpnet flere landhandlerier og handelsbuer/sjøbuer. Disse ble konsentrert til de ulike tettbebyggelsene. Da året var omme var det opprettet ikke mindre enn 12 landhandlerier på Tjøme og 7 på Nøtterøy. De eldste handelsbuene på Nøtterøy er ikke bevart, men de var stort sett lokalisert til søndre del grunnet en betingelse i loven om at utsalgssteder skulle ligge minst en mil fra nærmeste kjøpstad.

Figur 6-72 Borgheim sentrum har gjennomgått store endringer de siste 100 årene. Disse to bygningene står imidlertid fortsatt som en markering for det historiske knutepunktet, og viser Nøterø Forbruksforening med bageri. På bildet til høyre sees BP-stasjonen som sto der under en tid. Kilde: Nøtterøy Historielag/Anne Ormli

Framveksten av neste generasjons butikker og handelssteder er belyst i omfattende litteratur om næringshistorien i Færder kommune, publisert blant annet av de ulike historielagene. Det fremgår for eksempel at det i mellomkrigstiden stadig var ca. 20-25 butikker rundt om i tettstedene på Tjøme. Flere av disse bygningene er bevart, blant annet på Østveien ved Grimestad. Mange, blant dem landhandelen på Tømmerholt, er blitt ombygd til privatboliger. På Borgheim står fortsatt det gamle

forretningsbygget til Nøtterø Forbrugsforening – Husholdnings- og Manufakturhandel som ble oppført i 1877, og tvers over veien ligger de gamle lokalene til Nøterø Aktiebageri, reist i 1898. Andre forretninger, landhandlerier og butikker er enten nedlagt eller for lengst borte, men deres historie og beliggenhet er dokumentert blant annet gjennom de mange registreringene fra 2004.

Et steinkast sør for disse ble kommunehuset «Tinghaug» oppført i 1922. Denne bygningen, som står på det som tidligere het Lundekollen, vitner ikke bare ved sin beliggenhet om sin betydning for samfunnet, men også gjennom sitt forseggjorte uttrykk og brede monumentale steintrapp opp fra veien. Andre eksempel på viktige offentlige bygninger er folkets hus, husmorskoler, losjelokaler, kinoer og sjømannsforeningshus. Sanitetsforeningens hus fra 1947 sto frem til 2018 og ble oppført av organisasjonen med samme navn vis-a-vis daværende Kirkely skole. Her drev man med sosialt arbeid for å sikre eldre, syke og barns sosiale rettigheter.

Oppsummering

Samfunns- og sosialhistorie knyttet til offentlige institusjoner og møteplasser i Færder kommune er noe som mange har et personlig forhold til. Enten fordi man har gått på kommunens skoler i sin oppvekst, eller fordi mange av bygningene rommer religiøse eller ideelle foreninger der medlemmene har og har hatt et sterkt personlig engasjement. I tillegg kan enkelte av de få gjenværende bygningene være framstående representanter for tidligere eller typisk byggeskikk. Noen vil også representere små kulturmiljøer, som den tidligere Veierland skole med bygning, skolegård og lekearealer i nærmiljøet. Temaet har lenge hatt en prioritert plass i den nasjonale kulturminnepolitikken. I Færder kommune er det to bygninger knyttet til dette temaet som har juridisk vern: hovedbygningen på Grindløkken skole, samt den tidligere skolebygningen i Gamleveien på Nøtterøy.

Verneverdige kulturmiljøer, enkeltbygninger og andre kulturminner bør så langt det er mulig tas vare på som bruksressurser og istandsettes, og der det er mulig være tilgjengelige for lokalbefolkning og besøkende som ønsker å tilegne seg kunnskap om lokalhistorien.

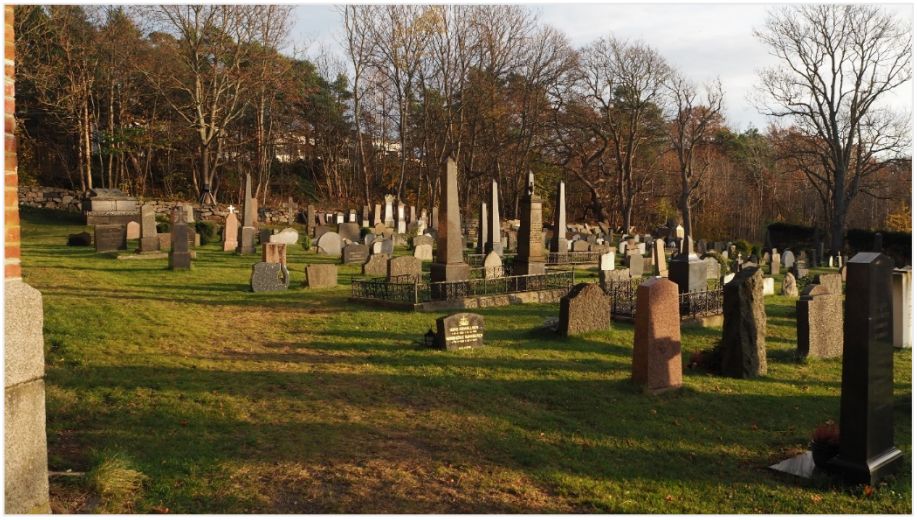
6.5.4 Kirker, bedehus og gravplasser

Kirken og enkeltelementene i deres nærmeste omgivelser har ofte stor verdi hver for seg som kulturminner, men også samlet som kulturmiljø. Eldre kirker er som regel plassert på sentrale og fremtredende steder i kulturlandskapet og bevisst formet som landemerker. I Færder kommune er det to slike kirkesteder som begge skriver seg fra middelalderen, de opprinnelige kirkebyggene ble reist på 1100-tallet, men det kan ha stått bygg der før dette. Tjøme middelalderkirke ble revet i 1860, og nåværende kirke stod ferdig på samme sted i 1866. På Nøtterøy ble middelalderkirkens opprinnelige kor revet i 1838-39, og deretter ble det bygget til nytt kor og tverrskip mot nord og sør.

Etter hvert ble det reist kirker på Hvasser (1903), Veierland (1905), Torød (1915) og Teie (1977). I tillegg til at de alle representerer kulturhistoriske verdier er de typiske for sin tid med hensyn til materialvalg og utforming. Det ble dessuten reist gravkapell ved Nøtterøy kirke (1914) og Tjøme kirke (1925).

Også kirkegårdene og gravminnene representerer viktige kulturhistoriske verdier. På noen gravplasser peker visse områder seg ut som særpregede med trær og gravminner med høy alder eller som utført med høy håndverksmessig kvalitet. Gravplassene forteller også om den lokale historien ved materialbruk, innskrifter og personalhistorie. Kirkegården rett syd for Tjøme kirke (Tjøme syd) fremstår som en særdeles bevaringsverdig gravplass med et rikt kultur- og kunsthistorisk ensemble

av gravminner. På Hvasser, Tjøme og Nøtterøy kirkegårder er det flere eldre gravminner som er vedtatt bevart av fellesrådet. Nord og øst for Veierland kirke er det etablert en hensynssone som omfatter et antall gamle og store trær.

Figur 6-73 Deler av Tjøme kirkested er automatisk fredet iht. kulturminneloven da det har vært i bruk siden middelalderen. De gravminner som står der i dag er yngre, men representerer viktige kulturhistoriske verdier som forteller om bygdas historie og innbyggere.

I tillegg til kirkene er det blitt oppført en rekke forsamlings- og bedehus rundt om i Færder kommune. Mange av disse ble bygget i årtiene rett før og etter forrige århundreskifte, i en tid hvor foreningsdannelse var et utpreget samfunnsfenomen. Historien til et av de som er borte, bedehuset Lysheim ved Kjøpmannskjær, er det skrevet om i Njotarøy (2009). Av andre interessante eksempler på bedehus kan nevnes det gamle på Borgheim, Betania på Tjøme og Ebenezer på Tømmerholt.

Figur 6-74 Et av mange eldre bedehus i Færder kommune som har fått ny bruk står ved møtet mellom Kynnaveien og Vestveien på Tjøme.

Vernestatus på kirkene i Færder
Nøtterøy kirke fra ca. 1100 – automatisk fredet
Tjøme kirke fra 1867 - listeført
Hvasser kirke fra 1903 - ikke vernet
Veierland kirke fra 1905 - ikke vernet
Torød kirke fra 1915 - ikke vernet
Teie kirke fra 1977 - ikke vernet

Oppsummering

Nøtterøy og Tjøme kirker har kirkegårder tilbake til middelalderen og er derfor automatisk fredet etter kulturminneloven. Fredete kirkesteder må tas med i kommuneplan/kommunedelplan som båndlagt område i medhold av særlov. Færder kirkelig fellesråd arbeider med forvaltningen av disse, samt de andre kirkebygningenes kulturhistoriske verdier. Andre kirkebygninger og bygninger oppført for trossamfunn representerer store lokalhistoriske verdier.

Kirker og deres interiør og inventar er spesielt sårbare for brann. Det er derfor av vesentlig betydning med brannvarslings- og slukkeanlegg, og at det foreligger beredskapsplaner som er oppdaterte og kjente for det lokale brannvesen.

Det finnes per i dag ingen samlet oversikt over hvor mange forsamlings- og bedehus det har vært i Færder kommune, eller hvor mange som fortsatt eksisterer. En slik registrering vil kunne gi ny kunnskap om denne delen av Færder kommunes kulturhistorie knyttet til trossamfunn og religion.

Kommunen kan regulere middelalderkirkegårder og andre kulturhistorisk verdifulle, etter-reformatoriske kirkegårder, eller deler av disse, til hensynssone bevaring etter plan- og bygningsloven, eventuelt i kombinasjon med formål gravplass. Kirkegården syd for Tjøme kirke fremstår i den sammenheng særdeles verneverdig.

Karakteristiske trekk i landskapet omkring bør ivaretas, og opplevelsen av kirkestedet ved eventuelle inngrep i det omkringliggende landskap må ikke forringes.

6.5.5 Tidligere verksteds- og industrivirksomhet

Den tidligere industrien hadde i sin tid stor betydning for Færder kommune. De største virksomhetene har vært tilknyttet hval- og selfangst, herunder trankokerier, men teglverk og steinbrudd har også vært viktige næringer.

Tønsberg teglverk ble etablert på nordøstre Nøtterøy i 1875. Virksomheten opplevde gode år i teglproduksjonens storhetstid, men ble avviklet allerede i 1909. Noen år senere satte det Østlandske Petroleumscompagni opp et omlastningsanlegg ved havnen hvorfra man kjørte petroleum ut til kolonial-kjøpmennene. Etter hvert overtok Nøtterøy kommune teglverksområdet, og i begynnelsen av 1930-årene ble det langs strandkanten anlagt utstikkere for småbåthavn. I 1961 ble det gamle leirtaket rett vest for bryggene opparbeidet og omformet til den nåværende Rosahaugparken. Øvrige anlegg og bebyggelse knyttet til teglverket og etterfølgende petroleumsanlegg på nordøstre Nøtterøy er borte. Gata Teglverksveien, like syd for Teie torv, vitner imidlertid om hvordan man kom seg til selve teglverksbygningen som sto der det i dag ligger en fotballbane. I ett års tid var det dessuten flyfabrikk på Ørsnes. I 1919 var dette Norges første - og så langt siste - sivile flyfabrikk. Anlegget brant ned i 1932, og hadde til da vært i bruk som møbelfabrikk og bilforretning.

Figur 6-75 Rosahaugparken på Nøtterøy er i dag en idyllisk park etter engelsk snitt, men var tidligere leirtak til Tønsberg teglverk.

Den magmatiske dypbergarten tønsbergitt finnes på mange av øyene nord i Færder kommune. Den ble allerede i middelalderen brukt som bygningsstein i de fleste kirkene i Midtfylket, men også til portalinnfatninger så lang borte som Rygge kirke i Østfold og Tveit kirke i Vest-Agder. Tidlig på 1800-tallet ble tønsbergittbrudd startet opp blant annet på Bolærne, men det var først mot slutten av dette århundret at steinbruddvirksomheten begynte å bli virkelig lønnsom. I 1878 åpnet man steinbrudd på Nøtterøy, blant annet i Strengsdal, rundt Vetan og Buerteigen. Nå var det larvikitt som ble brutt. Virksomheten økte i omsetning og hadde sin storhetstid mellom 1920 og 1945. I dag er det mulig å se mer eller mindre tydelige spor fra steinbrytingsvirksomhet rundt om i hele kommunen. Bruddene på Brøtsø, Vetan, Strengsdal og Buerteigen er de største registrerte, men det finnes også lesbare spor fra større og mindre steinbrudd ved Budal, Vikerholmen, Koløkka, Engås, Tjærgrav, Kjønnerød, Grindvad, Vallers, Haukemyr og i Brevik. Et av de siste som ble åpnet var i Høgås, som etter hvert ble pukkverk.

Produktene var i første rekke bygningsstein til grunnmurer, trappestein og brygger, men på rundt om på øyene står det fortsatt flere gjerdestolper av hoggen stein. En av de mest iøynefallende konstruksjonene er kanskje den lange trappa opp til det gamle kommunehuset Tinghaug. Steinhoggingen medførte dessuten en betydelig innvandring fra blant annet Sverige, såpass mange at to områder, et ved Sundene og et ved Fjellveien på Teie, ble kalt «Lille-Sverige».

Trankokeriene er nevnt tidligere, og disse var store arbeidsplasser i en rekke år. Det eldste ble etablert på Revodden i 1848. Deretter ble det bygget et i Kjøpmannskjær på 1880-tallet og et i Tenvik i 1881. Tran ble i lang tid brukt til brensel i lamper, som bestanddel i maling og til impregnering av lær.

Selv om virksomhetene knyttet til industri, verksteder og fremstilling av så vel ski som sukkerkulør er langt mer omfattende enn hva som gjengis i denne korte oversikt, skal betydningen av dem ikke undervurderes. Enten det har vært i liten eller stor skala, har virksomhetene vært med på å skape arbeidsplasser og å strukturere mye av den bebyggelse og velstand som kommunen har opplevd de siste 200 årene.

Figur 6-76 En av svært mange eldre grunnmurer i kommunen. Utformingen og bearbeidingen av steinen varierer, men tradisjonelt oppførte grunnmurer er som oftest i utgangspunktet av ypperlig kvalitet.

Oppsummering
Den tidligste industrivirksomheten i Færder kommune har i perioder vært betydningsfull, men med unntak for steinindustrien med steinbruddene er det få fysiske spor etter den. Der bygningsmassen er borte er det enkelte løse og immaterielle kulturminner som formidler historien: kraner, skinner, bolter, steds- og gatenavn. Sporene fra steinindustrien finnes over alt; trappen opp til Tinghaug, Rosahaugparken, gjengrodde steinbrudd, utallige kjellermurer, samt gjerdestolpene av stein.

Mange av disse enkeltminnene er registrert og kartfestet, og har vært tema i utallige lokalhistoriske publikasjoner. Generelt sett bør disse kulturminner ved anledning dokumenteres og eventuelt søkes bevart som historiske strukturer. Rydding av ett eller flere steinbrudd vil kunne synliggjøre aktivitetsspor og muligens tekniske innretninger som har vært en del av driften. Siden det er få materielle spor etter tidligere industrivirksomhet igjen i Færder kommune, vil informasjonsskilt på det aktuelle stedet kunne formidle aktiviteten som tidligere har funnet sted.

6.5.6 Historiske veifar

6.5.6.1 Veier til lands

De gamle veiene gikk fra gård til gård, og de gikk så langt det lot seg gjøre på tørt land. På Nøtterøy utgjør Kirkeveien (Kjøveien, som betyr folkeveien) den historiske ryggraden. Veien gikk trolig fra Teie i nord forbi Nøtterøy kirke og videre til Sevika i sør, hvor det fra gammelt av var mulig å bli rodd over til Sundene på Tjøme. Stedsnavnet *Roper'n* forteller oss om hvordan organiseringen foregikk. Fra Sundene på Tjøme gikk veien videre sørover langs vestsiden av øya (derav navnet Vestveien), forbi Budal, kirken, Eidene, Treidene og ned til havneområdet ved Verdens ende. Denne veien hadde dessuten en avstikker ned til sjøen ved Ormelet, enten ved Østjordet eller ved Lindhøy, samt en rett ned fordi Ottersti til Havna.

Et annet gammelt veifar på Nøtterøy er Gamle Hellavei. Denne grusveien slynger seg vestover fra Nøtterøy kirke over jordene forbi Nyhus og gjennom skogen ved Magnhildås ned til fjorden i Hella. Herfra var det fram til 1923 fergeforbindelse over til Skjærnes i Stokke. Et tredje eldre veifar løper ut til Årøysund og tollstasjonen der. Den gikk av fra Kjøveien rett sør for kirken og svingte av i retning Gipø, Kjøle, Petterød og Agerup.

Hovedveinettet har i svært liten grad endret seg. Frem til 1800-tallet hadde båttransport og de gamle gårdsveiene gjort nytten. De offentlige bygdeveiene var få: hovedveien fra Teie til Verdens ende; fra Nøtterøy kirke vest til Hella; fra Nøtterøy kirke sørøst til Årøysund. Selv om enkle gårdsveier og stier gjennom utmark og over jorder fortsatt var i bruk, ble det i løpet av 1800-tallet anlagt flere nye veier på de store øyene og forbindelsen mellom Tjøme og Nøtterøy over Vrengensundet ble utbedret. Med tiden fikk man utvidet nettet med rodeveier. Systemet med roder eller kretser var regulert av loven, og hver rode skulle avgrenses ved rodesteiner. Ansvaret for rodene lå på bøndene som bodde langs den enkelte roden. Både på Tjøme og Nøtterøy er enkelte rodesteiner bevart.

Skysstasjoner var i likhet med ferger og gjestgiverier viktige ledd i kommunikasjonene. Frem til 1800-tallet hadde en rekke gårder dessuten skyssplikt, enten det var med hester til lands eller båter til sjøs. Gjestgiverier har det vært på ulike steder på Tjøme og Nøtterøy til forskjellige tider. I Helge Paulsens (1986) redegjørelse før Nøtterøy i 1800-årene nevnes en skysstasjon på gården Vestre Elgestad rett nord for Nøtterøy kirke.

Figur 6-77 Et veg- og lokalhistorisk landemerke. BP-stasjonen ved Stangeby på Nøtterøy er vanskelig å unngå. Etter et omfattende restaureringsarbeid, vedlikeholdes den av Brødrene Hanssens Auto. Anlegget er avsatt til hensynssone bevaring i kommuneplanen (H570_5).

Med de første bilenes ankomst til Færder kommune i midten av forrige århundre fulgte ikke bare utbygginger av veinettet. Langs veiene dukket også bensinstasjonene opp. Design, form og farge var en viktig del av oljeselskapenes merkevarebygging. British Petroleum (BP) var et av de selskapene som stilte strenge krav til utformingen av deres stasjoner over hele verden. Et særdeles godt restaurert eksempel på et slikt anlegg er Brødrene Hanssens Auto ved Stangeby. Det føyer seg med sin karakteriske bensinstasjon, verksted, salgslokaler samt smie/støperi inn i en nasjonal kategori kulturminner knyttet til vei-, bil- og transporthistorie. For å ivareta anleggets kulturhistoriske verdier er de to bygningene nærmest veien avsatt til hensynssone.

Figur 6-78 Eldre skur og garasjebygninger tilhører en mindre anerkjent kategori kulturminner som med sine former, materialer og plasseringer forteller om hvordan bilisme og transport har utviklet seg de siste 100-årene.

Veierland, som aldri har hatt bruforbindelse, har ikke hatt den samme utviklingen som de andre store øyene og utgjør derfor et interessant kulturhistorisk kapittel. På den bilfrie øya speiles fremdeles kommunikasjonen internt på øya ved veinettet mellom de fem eldste gårdene. Grusveiene er ikke rettet ut for økt hastighet, men viser til en tid da all transport foregikk til fots eller med hest og kjerre. Gjennom Vestgårdskogen går i dag en velbrukt sti som tidligere ledet kuene ut til skogsbeite. Langs stien løper en flott steingard, som den gang hadde funksjon som driftegjerde.

6.5.6.2 Porter mot sjøen

Uansett hvor mange veier det fantes mellom gårdene inne på øyene, så var det i tillegg alltid tilkomster til sjøen. Sjøen var den vesentligste inntektskilden og den var den viktigste kommunikasjonsåren. Navnet Knarrberg på Nøtterøy viser til stedet der det i vikingtiden var havn for havgående handelsskip. For de som ikke hadde egen brygge ble de offentlige kommunebryggene viktige porter mot sjøen. Der var det også tilrettelagt for overfart og transport til andre brygger. To av de viktigste bryggene i Færder kommune var i Vrengensundet, der det fra gammelt av var overfart mellom Sevika og Sundene. Etter at veien ut til Kjøpmannskjær på Nøtterøy ble utbedret i 1870, ble det anlagt nytt fergested på Nøtterøysiden, og samtidig ble fergestedet på Tjøme flyttet fra Sundene til Fergeodden. Kaianlegget og tollboden i Kjøpmannskjær, sammen med fergemannsboligen og ekspedisjonshuset på Fergeodden, er de bevarte fysiske spor etter denne forbindelsen som ble historie da Vrengenbrua sto ferdig i 1932. Denne var da Nord-Europas lengste hengebru. Andre sentrale fergesteder har det vært ved Ormelet, Langvika og Havna på Tjøme, samt Hella, Tenvik og Årøysund på Nøtterøy.

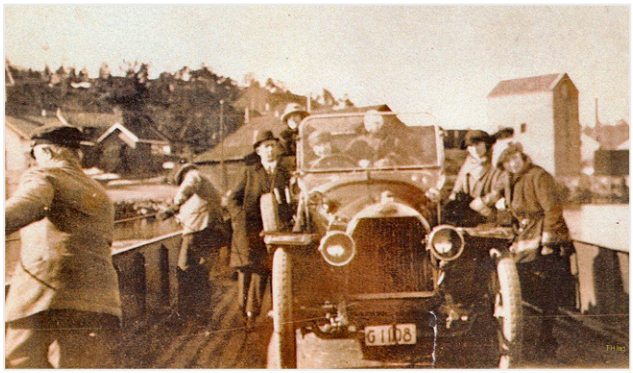
Rutebåttrafikken fra Tønsberg til Nøtterøy og Tjøme ble etablert i 1890 og årene framover. Transporten hadde en æra på omkring 50 år før biltrafikken overtok, men sjøen ble fortsatt mye brukt til transport. De største bryggeanleggene som fortsatt er operative finnes mot Byfjorden ved

Steinskanalen, samt ved Kjøpmannskjær og fra Tenvik til Veierland. I tillegg er det flere større båthavner og et meget stort antall private brygger med båtplasser rundt om på samtlige øyer.

6.5.6.3 Bruene

Tilkomsten av fastlandsforbindelser og veibruer har hatt avgjørende betydning for tilgjengeligheten (og utbyggingen) av øyene i Færder i løpet av 1900-tallet. Den eldste kjente brua fra Tønsberg til Nøtterøy ble bygget rundt 1735, den nåværende sto ferdig i 1957. Den noe kortere Ørabrua mellom Brøtsø og Hvasser ble oppført i 1875, for så å bli erstattet av en ny konstruksjon i 1930-årene. Dagens bru er fra 1954, men det finnes fortsatt synlige rester fra brukaret til den forrige.

Bru fra Nøtterøy til Føynland kom i 1908, og Røssesundbrua ble åpnet i 1952. Røssesundbrua avløste den eldre kabelferga som gikk fra sør i Ormelet over til Rød på Brøtsø, som hadde blitt overført fra den gamle Vrengenlinjen og fått ny bruk. I dag utgjør brua et landemerke i Røssesundet og i den vestfoldske skjærgården. Utformingen har medført at den er ført opp på Vegvesenets liste over nasjonal viktige kulturminner.

Figur 6-79 Bil- (og båt-!) transport over Vrengen før og etter bruas tilkomst i 1932. Kabelfergen ble når brua sto ferdig flyttet og tatt i bruk i Røssesundet. Den nåværende Vrengenbrua er fra 1981. Rett sør for denne er det rester etter fundamentene til den forrige synlige. Kilde: Digital Bygdebok Tjøme

Oppsummering

I løpet av 1900-tallet har mange eldre veiløp fått nye traseer, men de gamle veiløpene kan noen steder fortsatt være å finne i skogkantene. Gamle Hellavei, den lille veien østover fra Engø, samt hele veinettet på Veierland, er eksempler på historiske traséer med store opplevelsesverdier. Som mange andre veifar i kommunen har de beholdt sitt opprinnelige preg, ofte kantet av karakteristiske steingjerder. Et høyt antall av de gamle veiene er kartfestet, enkelte er regulert til bevaring. Av de gamle skysstasjonene skal imidlertid ingen være bevart.

Gamle veifar og ferdselsårer, inkludert viktige elementer som steingjerder og alléer/trerekker,) bør generelt sett søkes bevart med dagens kurvatur, bredde og kantvegetasjon. Der de fremstår som utvisket eller gjengrodd kan det gjøres tiltak for å rydde og dermed synliggjøre dem. Eksisterende langsgående steingarder vedlikeholdes med tradisjonelle metoder og stedegen stein.

Kommunikasjonen til sjøs har alltid vært viktig i Færder kommune, og kommunebrygger og rutebåtanløp ble en fortsettelse av gammel bruk av egnede havner og knutepunkter for samferdsel. Byggingen av Vrengenbrua og Røssesundbrua gjorde ferger og lokale rutebåter overflødige, men i en tid med privatisering av strandsonen blir kommunebryggene viktige kulturhistoriske porter mot sjøen for allmenheten. Vedlikehold og fortsatt bruk er det beste vern av disse sentrale kulturminnene. Brygger og kailinjer bør bevares i sin nåværende form. Brygger og anløp kan skiltes som et ledd i formidlingen av deres kulturhistoriske verdier.

Handlingsdel

7. Handlingsdel

Kulturminneplanen legges inn i Færder kommunes planstrategi og rulleres i takt med kommuneplanen. Handlingsdelen av planen revideres ved behov og i takt med økonomiplan. Det skal årlig rapporteres på kulturminneplanen i samsvar med praksis for øvrig planverk som er inkludert i planstrategien.

For å lykkes i oppfølgingen av kulturminneplanen er det avgjørende at det opparbeides gode tverrfaglige samarbeidsrutiner på tvers av sektorene Teknikk og miljø, Administrasjon kultur og levekår samt Oppvekst.

Handlingsdelen er delt opp tematisk i ulike innsatsområder: forvaltning, bevaring og formidling. I tillegg inneholder den eksempler på viktige rutiner ved kommunens saksbehandling, tilrettelegging og formidling i regi av historielag og frivillige organisasjoner. Den inneholder dessuten en overordnet vurdering av klimaendringenes konsekvenser og hvilke krav det stiller til kommunens fremtidige arbeid.

Tiltakene som listes opp under hvert område fremkommer ikke i prioritert rekkefølge. Som prosjekter krever de prioritering og tildeling av ressurser for å kunne gjennomføres. Dette må vurderes i Færder kommunes planstrategi og økonomiplan.

7.1 Innsatsområde Forvaltning

Med ny ansvarsforskrift for kulturminneforvaltningen følger et større ansvar for kommunene, blant annet ved behandling av saker etter plan- og bygningsloven. Kommunen bør i lys av dette arbeide for å øke kompetansen om kulturminner - om bruk, vern, istandsetting og økonomiske tilskuddsordninger. De ulike tiltakene er foreslått utfra gjeldende behov, men krever prioritering og finansiering for at de skal kunne gjennomføres. En del av tiltakene krever i tillegg samhandling på tvers av instanser.

Tiltak	Kommentar
Færder kommune oppretter arbeidsgruppe for tema kulturminner på tvers av tjenester og sektorer	Arbeidsgruppen er personuavhengig og satt sammen på tvers av tjenester og sektorer i kommunen for å styrke og koordinere arbeidet med kulturminner og sikre tverrfaglig og helhetlig arbeid med temaet.
Færder kommune har tverrsektoriell deltakelse i det fylkeskommunale fagnettverket på tema kulturminner	VTFK har gjennom Strategisk kultur- og idrettsplan for Vestfold 2019-2022 satt som mål å arrangere to samlinger per år for kommunenes kultur- og planavdelinger. Representanter fra Færder kommune deltar ved samlinger.
Færder kommune følger opp pågående planer og prosjekter i Vestfold og Telemark fylkeskommune	Løpende oppfølging av prosjekter og satsninger i regi av regional kulturminneforvaltning. Herunder blant annet: • Tunsbergleden (en del av de nasjonale pilegrimsledene) • Regional plan for bærekraftig arealpolitikk (RPBA) • Strategisk kultur- og idrettsplan for Vestfold (2019-2022) • Arkeologiske utgravninger, registreringsprosjekt mv.
Gjennom deltakelse i nasjonalparkstyret følger Færder kommune opp prosjekter i Færder nasjonalpark	Løpende oppfølging av planlagt og gjennomført kulturminnerelatert arbeide i henhold til: • Besøksstrategi (2019-2024) • Forvaltningsplan (2017-2027)
Byggesaksbehandling	Følgende mal kvalitetssikres slik at hensyn til kulturminner og kulturhistoriske verdier blir ivaretatt i prosessen: • Sjekkliste for mottatte byggesøknader
Færder kommune utarbeider temakart over kulturminner	Kommuneplanens arealdel er under revisjon. En hovedoppgave i dette planarbeidet å lage det første fullstendige kommuneplankartet for Færder kommune. Temakart for kulturminner og kulturmiljøer bør utarbeides som et vedlegg til kommuneplanens arealdel.
Færder kommune legger inn vernede kulturminner og kulturmiljøer i Askeladden	Kommunalt vernede kulturminner og kulturmiljøer legges inn i Askeladden, herunder kulturminner vernet med hjemmel i PBL.
Færder kommune koordinerer samkjøring av temakart og eksisterende registreringer i en felles kartløsning	Eksisterende kulturminneregistreringer ligger på ulike plattformer. Disse samkjøres og innlemmes i kommunens kartløsning for å effektivisere forvaltningen og tilrettelegge for formidling. Prosjektet forutsetter koordinering mellom statlige, fylkeskommunale og kommunale instanser, samt frivillige lag og organisasjoner.
Færder kommune initierer kontrollregistrering av SEFRAK-registret.	Gjelder oppdatering av eksisterende kunnskapsgrunnlag. • Opprinnelige registreringsskjemaer er digitalisert og gjøres tilgjengelig. Kontrollregistrering av SEFRAK-bygninger gjennomføres med utgangspunkt i opprinnelige registreringer i og suppleres med verdivurderinger som vil gi prioriteringsgrunnlag.

	• Gjennomføres i samarbeid med Vestfold og Telemark fylkeskommune.
Færder kommune foretar supplering, revisjon av områder avsatt til hensynssområde med utfyllende bestemmelser i kommuneplanens arealdel.	Tiltaket kan utføres først etter gjennomført arbeid med verdivurdering og prioritering. Suppleringer føyes til kulturminneplanens vedlegg.
Færder kommune utfører registrering og verdivurdering av nyere bygninger og anlegg (1900-1960)	Gjelder supplering av eksisterende kunnskapsgrunnlag. Kulturminneplanens prioriterte temaer bør vektlegges. • Registreringer fra blant annet prosjektet Kulturminner i utmark (2004), kulturmiljøanalyse for Teie (2018), registrering av Nøtterøyskjærgården (1993) og Tjømeskjærgården (2020) kan brukes som utgangspunkt. Arbeidet samkjøres med verdivurdering som vil gi prioriteringsgrunnlag. • Gjennomføres i samarbeid med Vestfold og Telemark fylkeskommune og Færder nasjonalpark.
Utredning av kulturminner som er utsatt for klimaendringer	Kommunen bør i forbindelse med videre arbeid med ROS-analyser og arealplan avdekke om det finnes verdifulle og sårbare kulturminner som kan bli utsatt for konsekvensene som knyttes til klimaendringer (jf. FOR-2018-09-28-1469). Prosjektet Adapt Northern Heritage (2017-2020) har utviklet prosedyrer for ROS-analyser av kulturminner/kulturmiljøer, samt prosedyrer for planlegging av bærekraftige tilpasningstiltak. Miljødirektoratet og NVE kan gi støtte til utredninger og klimatilpasningstiltak.

7.2 Innsatsområde Bevaring

Kommunen har et ansvar for å identifisere, verdsette og forvalte verneverdige kulturminner, kulturmiljøer og kulturhistoriske landskap. Per i dag er kunnskapsgrunnlaget om Færder kommunes kulturminner forholdsvis stort. For å kunne prioritere og bevare spesifikke kulturminner og kulturmiljøer vil det være viktig å oppdatere kunnskapsgrunnlaget, blant annet gjennom kontrollregistreringer og helhetlige kulturminnefaglige vurderinger. Prioriterte kulturminner og kulturmiljøer kan bevares gjennom bruk av hensynssoner, bestemmelsesområder eller generelle bestemmelser og retningslinjer i kommuneplanen. Rundt fredede bygninger og anlegg kan det legges inn hensynssone H_570.

Målet bør være på at man bevarer kulturminner der de er. Flyttes kulturminner fra sine opprinnelige omgivelser vil de kulturhistoriske verdiene og den historiske lesbarheten av disse reduseres. Dersom kulturminner må flyttes eller gjennomgå større endringer er det viktig med god dokumentasjon i forkant.

I tillegg til det som fremkommer i øvrige kapitler om kulturhistorisk verdifulle miljøer og enkeltminner vurderes følgende områder som spesielt representative og bevaringsverdige:

Område/lokalitet	**Beskrivelse og karakterisering**	**Anbefaling**
Veierland	Godt dokumentert øy med stor tidsdybde, store opplevelsesverdier og høy historisk lesbarhet. Tangen, Oslebakken og Vestgården peker seg ut som særskilt verdifulle kulturmiljøer.	Bør avsettes delvis eller i sin helhet til hensynssone kulturmiljø eller reguleres til bevaring i kommuneplanen.

Havne- og bryggemiljøene ved Langvika, Fergeodden, Ormelet, Krukehavn, Middelborg og Årøysund	Sentrale historiske steder med flere kulturhistoriske lag; kystkultur, krig og forsvar, kulturhistorisk bebyggelse, historiske veifar, ferie- og fritid, mv. Sårbare for ytterligere utbygging og fragmentering.	Kulturhistoriske anlegg og bygninger dokumenteres som del av kulturmiljøene og avsettes til hensynssone eller reguleres til bevaring i kommuneplanen.
Skjerve Øvre/Meum, Brevik, Holtekjæråsen gravrøyser	Lokaliteter med sjeldne konsentrasjoner av gravfelt/-røyser som har stort formidlingspotensiale.	Rydding og skilting av gravrøysene. Skilting av automatisk fredete kulturminner skal gjøres i samarbeid med fylkeskommunen. Bør båndlegges etter kulturminneloven i kommuneplanens arealdel.
Tjøme kirkegård, søndre parsell	Sjeldent kulturhistorisk verdifull gravplass. Parsellen nærmest kirken er automatisk fredet og utgjør en helhetlig sammenheng med utvidelsen sørover.	Bør avsettes til hensynssone kulturmiljø eller reguleres til bevaring i kommuneplanen.
Torås fort	Utgjør et sammenhengende og intakt kulturmiljø sårbart for inngrep.	Bør avsettes til hensynssone kulturmiljø eller reguleres til bevaring i kommuneplanen.
Tidl. Vardås fort, med krigsfangegraver, luftvernstillinger og tunnelanlegg, mm.	Utgjør et sammenhengende og intakt kulturmiljø sårbart for inngrep.	Bør avsettes til hensynssone kulturmiljø eller reguleres til bevaring i kommuneplanen.
Teie	Som definert i den kulturhistoriske stedsanalysen (Asplan Viak, 2018).	Avgrensninger og bestemmelser i RPBA videreføres. Bør avsettes til hensynssone kulturmiljø eller reguleres til bevaring i kommuneplanen.
Torød	Deler av et større og sammenhengende kulturmiljø er avsatt til hensynssone (H570_9), og enkelte kulturhistorisk verdifulle bygninger er regulert til bevaring.	Bør dokumenteres og vurderes som del av en større sammenheng knyttet til jordbrukets landskap og kulturmiljøer. Avgrensning for gjeldende hensynssone anbefales utvidet.

7.3 Innsatsområde Formidling

Kulturminnearbeid er og blir et holdningsskapende arbeid. Bevisstgjøring av og informasjon til lokalsamfunnet om verdien av kulturarven i Færder kommune er et viktig virkemiddel for bevaring.

God formidling av temaet kan gi innbyggere og besøkende anledning til å bli kjent med et mangfold av tradisjoner samt kunst- og kulturuttrykk fra fortid og samtid. Utover at informasjon om den lokale kulturarven er et tiltak for å understreke kommunens særpræg og øke dens attraktivitet, vil det kunne bidra til å forebygge skader på kulturminner.

For kommuneforvaltningens vedkommende vil informasjon på nettsider om kommunens kulturarv og relaterte aktiviteter være nødvendig å vedlikeholde. Kommunens infrastruktur på nett har godt potensiale for å kunne brukes som plattform hvor frivillige organisasjoner kan promotere aktiviteter og dele informasjon og bilder som tilgjengeliggjøres for etater, skoler, foreninger, lokalbefolkning og besøkende.

Tiltak	Kommentar
Færder kommune initierer en kulturarvsgruppe	Gruppens formål skal være å samhandle og effektivisere innsatser og prosjekt på kulturarvsfeltet. Gruppen bør bestå av representanter for kommunens forvaltning, reiselivsnæring og frivillige organisasjoner.
Færder kommune er pådriver for å styrke kulturarv i skoleundervisningen	Oppfølging og videreføring av valgfaget *Levende Kulturarv* i et samarbeid mellom sektorene Oppvekst, AKL og frivillige organisasjoner.
Færder kommune initierer og vedlikeholder en kommunal kulturminneportal	Videreutvikle eksisterende digitale kommunikasjonsplattform, herunder færderkalender.no og hjemmesider for å stimulere til interesse for kulturminner og lette kommunikasjon ut fra og mellom de frivillige organisasjonene.
Færder kommune arbeider målrettet med formidling av kulturarv i sine kulturtilbud	Det legges til rette for at kulturarv kan være en del av tilbudet i Den kulturelle skolesekken, Den kulturelle spaserstokken og i øvrig kommunalt initierte kulturarrangement som kan favne temaet. Arbeidet bør etterstrebe samskaping med frivillige lag og organisasjoner.
Færder kommune tar initiativ til å utarbeide en skiltplan for kulturminner	Utarbeidelse av en skiltplan bør være et samarbeid mellom de ansvarlige instansene (kommune, fylkeskommune og nasjonalpark) for å bli et helhetlig og godt verktøy. Målet bør være å koordinere og fremskaffe så vel fysisk som digital skilting/merking.
Tunsbergleden	Færder kommune legger til rette for kulturminneformidling og verdiskaping i prosjektet *Tunsbergleden* (pilegrimsleden) sammen med Vestfold og Telemark fylkeskommune.

7.4 Rutiner og ansvar

En forutsetning for å kunne følge de gjeldende og fremtidige planbestemmelser og -retningslinjer som berører temaet kulturminner i kommuneplanens planprosesser, er at kommunen har oversikt og kunnskap om kvaliteter og verdier knyttet til temaet. I denne sammenheng utgjør de eksisterende registreringene, reguleringene og etablerte hensynssonene et viktig utgangspunkt for saksbehandling og for at beslutninger skal kunne tas på et godt grunnlag. Der hvor informasjon og kunnskap mangler, vil blant andre frivillige organisasjoner kunne bistå med ytterligere dokumentasjon.

For å sikre en jevn kvalitet, forutsigbarhet og kontinuitet i kommunens forvaltning av kulturminner, er det viktig at plan- og byggesaksrådgivere påser at eksisterende registreringer gjennomgås i forbindelse med behandling av søknad om tillatelse til tiltak.

Ved bygge- og dispensasjonssøknader bør tilstrekkelig underlagsmateriale fremlegges, slik at kommunen skal kunne vurdere helheter og detaljer samt områdets kulturhistoriske, arkitektoniske og miljømessige verdier i sammenheng og i lys av omkringliggende miljø, jf. Byggesaksforskriften (SAK 10).[17] På sikt vil det være fordelaktig å utarbeide differensierte dokumentasjonskrav for plan- og byggesaker som berører ulike kategorier kulturminner og deres vernegrad.

Rutiner for byggesaker og planprosesser som berører kulturminner, kan med fordel synliggjøres via kommunens hjemmesider.

[17] Til hjelp for å definere hva som er tilstrekkelig dokumentasjon kan Norsk standards *Bevaring av kulturminner - Tilstandsanalyse av fredete og verneverdige bygninger* (NS-EN 16096:2012) brukes som rettesnor.

7.5 Færder nasjonalpark

Færder Nasjonalpark har kulturminnene og skjærgårdslandskapet som eksplisitte verneverdier. Nasjonalparkens utstrekning, bestemmelser og retningslinjer har betydning for en stor del av kommunens kulturarv med henblikk på at mange av de kulturhistoriske verdiene finnes der. Etableringen av nasjonalparken og videreføringen av Utvalgte jordbrukslandskap er positivt for forutsetningene og mulighetene til å ivareta de verdiene av kulturminner og kulturlandskap som krever aktiv skjøtsel og vedlikehold.

Forvaltningsplanen til for Færder nasjonalpark (2017-2027) fremhever at en hovedutfordring i forvaltningen av kulturminnene innenfor nasjonalparken er det store antallet registrerte enkeltobjekter. De automatisk fredete og vedtaksfredete kulturminnene og -miljøene innenfor nasjonalparken har gjennom lovverk og fredningsprosesser blitt vurdert som nasjonalt verdifulle og er vernet både gjennom kulturminneloven og nasjonalparkforskriften. I tillegg til disse er det et stort antall andre kulturminner som automatisk har et juridisk vern med hjemmel i nasjonalparkforskriften. Registrerings- og vurderingsarbeidet av disse kulturminnene utgjør et omfattende arbeid som vil forutsette et nært og godt samarbeid mellom nasjonalparkforvaltningen og kommunen. Dette samarbeidet omfatter også skjøtsel, istandsetting og andre tiltak vedrørende kulturminner og -miljøer som er en del av kulturlandskapet.

Det er nasjonalparkstyret som behandler sakene etter verneforskriften. Forvaltningsplanen utdyper forskriften med blant annet retningslinjer. I saker hvor søknadspliktige tiltak skal behandles både av kommunen iht. plan- og bygningsloven, og nasjonalparkstyret iht. verneforskriften, vil verneforskriften være overstyrende. Dette vil for eksempel gjelde saker om endring av eksisterende bygninger, jf. §§ 3.1 og 3.4. Kulturminnelovens bestemmelser gjelder også**.**

7.6 Klimaendringer

Et klima i endring får konsekvenser for kulturminnene. Klimaendringene vil påskynde allerede pågående nedbrytningsmønster, hvilket vil fordre hyppigere vedlikehold- og skjøtsel, og også preventive tiltak hvis skader eller ødeleggelse skal kunne unngås. Det vil bli en stadig større utfordring å ta vare på kulturarven for eiere og forvaltere av kulturminner og kulturmiljøer.

Færder kommune kan utfra Vestfoldprofilen (oppdatert senest i 2017) frem mot 2100 forvente seg en 10 % økning av årsnedbør og en økning av gjennomsnittlig årstemperatur med cirka 4,0 °C. Det må forventes at episoder med kraftig nedbør øker vesentlig både i intensitet og hyppighet, noe som også vil føre til mer overvann. Det forventes flere og større regnflommer, og i mindre bekker og elver må det forventes en økning i flomvannføringen.

Temperaturendringene forventes ikke i seg selv å få vesentlige konsekvenser for den kommunale planleggingen, men de kan gi effekter i kombinasjon med endringer i andre klimaelementer, for eksempel nedbør. For kulturminnene i Færder kommune vil dette medføre en større risiko for råteskader i bygninger og anlegg oppført av tre. Hyppigere vedlikehold, og muligens økt kapasitet, på systemene for vann- og nedbørshåndtering (f.eks. takrenner, nedløpsrør og drenering) blir nødvendig for optimal funksjon. I tillegg forventes vekstsesongen å øke med 1-3 måneder, hvilket kan medføre ytterligere gjengroing av kulturlandskap og kulturminnelokaliteter.

De største utfordringene for bebyggelse og infrastruktur oppstår gjerne i forbindelse med kraftig, kortvarig nedbør som gir store mengder overvann og flommer i tettbebygde strøk. Tette flater som

asfalterte veier og parkeringsplasser gir raskere avrenning enn naturlige flater og fører til økt flomfare. Bebygde områder med store grøntarealer, som hagebykvartalene på Teie, kan i den sammenheng fremheves som et godt plangrep rustet for klimaendringene. Grønne arealer har generelt god infiltrasjonsevne og reduserer de konsekvenser som tette flater fører til.

Havnivåstigningen for Færder kommune frem mot 2020 er i DSBs publikasjon «Havnivåstigning og stormflo - samfunnssikkerhet i kommunal planlegging» beregnet til omtrent 50 cm. Havnivåstigningen kan føre til at stormflo og bølger flommer lenger inn enn hva som er tilfelle i dag. Dette kan føre til skader på arkeologiske lokaliteter, kulturhistorisk bebyggelse og infrastruktur i områder der en i dag ikke har registrert slike utfordringer.

7.7 Skjøtsel og skilting

I områder som er fredet etter kulturminneloven, kan rette myndighet gjennomføre skjøtsel som anses nødvendig av hensyn til formålet med fredningen. Slik skjøtsel kan være vedlikehold, restaurering og andre tiltak, herunder rydding og pleie av vegetasjon, for å verne eller styrke områdets kulturhistoriske verdier. Eier eller bruker må varsles før skjøtsel iverksettes. Omvendt skal den som ønsker å gjennomføre skjøtselstiltak innenfor sikringssonen for automatisk fredede kulturminner kontakte kulturminnemyndighetene før arbeid iverksettes. Grunneiere og andre som på eget initiativ ønsker å gjennomføre istandsetting, vedlikehold og skjøtsel av kulturminner og kulturmiljøer innenfor Færder nasjonalpark, må søke forvaltningsmyndigheten om dette. Besøksstrategien til Færder nasjonalpark (2019-2024) inneholder ytterligere tiltak for tilrettelegging og skjøtsel, informasjon og samarbeid som har stor betydning og verdi for kulturminnene innenfor området.

Det finnes en rekke tilskuddsordninger for istandsetting og skjøtsel som retter seg både til offentlige og private forvaltere av kulturminner, -miljøer og landskap (se vedlegg 11).

Skilting er et godt virkemiddel for bevisstgjøring om kulturminner og -miljøer. Nasjonalparkforvaltningen og Færder kommune samarbeider om all skilting i skjærgården. Ved ønske om skilting av automatisk fredete kulturminner skal både kommune og fylkeskommune først kontaktes.

7.8 Eksempler på lokalt kulturminnearbeid

Lag og foreninger besitter stor lokalhistorisk kunnskap og er en viktig ressurs i alt lokalt kulturminnearbeid. Det er viktig med et samspill mellom de kommunale organer og frivillige organisasjoner, og at det legges til rette for å videreutvikle samarbeidet. Nedenfor presenteres eksempler for ulike måter å ivareta kulturminner på når det gjelder former for eierskap, aktører, finansiering og bruk.

- På **Veierland** har man gjennom dugnader og med støtte fra fylkeskommunen fått i stand en vellykket satsning på informasjonstavler og turkart med adkomstpunkter ved fergekaiene. I forbindelse med dette har gamle veifar blitt fremhevet, og steingjerder er vedlikeholdt og ryddet. Det har blitt gitt ut en rekke lokalhistoriske publikasjoner om øyas historie, og fremover arbeider man videre med omvisninger og merking av Veierlands kystkulturstier.
- **Færder seilforening** ble stiftet i 1897 og har som formål å virke til fremme av seilsporten og vedlikeholde den gamle tradisjonen med åpne seilsnekker med spriseil; Færdersnekka. Foreningen er et godt eksempel på en aktør som «verner gjennom bruk» og arbeider blant annet med strandrydding, vedlikehold og formidling av historien knyttet til Færdersnekka.

Seiling med Megin-joller også en del av virksomheten og man retter seg da mot skoler og yngre. Les mer på www.farderseil.no

- Interessegruppen **Brødrene Hanssens Auto** holder til ved den gamle BP-stasjonen på Nøtterøy. For mange års dugnadsarbeid, blant annet med økonomisk støtte fra Sparebankstiftelsen DNB, med å restaurere og rekonstruere bensinstasjon, verksted, salgslokale for nye biler, bruktbilavdeling, samt smie/støperi, har gruppen blitt tildelt kommunens kulturpris.
- Den ideelle foreningen **Skjærgårdskvinnene** holder til i Loshuset på Østre Bolæren, som de leier av kommunen. Skjærgårdskvinnene ble stiftet i 2009 og har som formål å dokumentere og formidle levevilkårene for kvinner og barn på øyene ute i skjærgården, fra jernalder frem til 1900-tallet. Som en av flere aktiviteter har foreningen hatt en historiegruppe som forteller og synger historie fra blant andre Eie Andersen.
- **Loggen kystlag** er et lokallag av Forbundet Kysten med tilhold på kystkultursenteret på nordre Nøtterøy. Foreningen, etablert i 1980, har et bredt virksomhetsområde og holder utover temakvelder med fokus på kystkultur, dugnader for blant annet vedlikehold og reparasjoner av fartøyer av mindre båter. Samarbeidet med og formidlingen til barn, unge og skoler, samt NAV og arbeidsledige preger mange av aktivitetene. I 1991 ble stiftelsen Teie ubåtstasjon opprettet med tanke på å etablere Tønsberg kystkultursenter. I tillegg til å forvalte en rekke kulturhistoriske bygninger, har Loggen kystlag i samarbeid med Stiftelsen Berntine tatt ansvar for vedlikehold og drift av verdens eldste seilende ishavsskute. Nå arbeider foreningen med å gjenreise deler av den gamle Reperbanen, opprinnelig etablert i 1796. Prosjektet finansieres med støtte fra Anders Jahres Humanitære Stiftelse og Tønsberg havnestyre. Les mer på www.loggenkystlag.no
- **Nøtterøy historielag** arrangerer åpne møter med foredrag, turer, dugnader, åpne dager og andre tiltak for å fremme kunnskap om og interesse for lokalhistorien på Nøtterøy. Samarbeidet med barn og unge er gjennomgående for foreningens virksomheter. Siden 1987 har årsskriftet *Njotarøy* blitt utgitt. Gjennom Stiftelsen Fagertun har historielaget vært med å restaurere og supplere kulturmiljøet og bygningene på den gamle lensmannsgården og pleiehjemmet. Dette har gitt plass for samlinger og et mangfold av aktiviteter, med flere faste leietakere og utleie både til foreninger og private arrangementer. Dessuten har medlemmer av historielaget i samarbeid med Nøtterøy Rotary gjennom en rekke år ryddet og vedlikeholdt gravfeltet på Hella på dugnad. Nettsidene til historielaget inneholder informasjon om arrangementer, nyheter og lokalhistorie. Les mer på www.notteroyhistorielag.no
- **Store Færders venner** utfører skjøtsel og vedlikehold av gamle stier, ruiner og andre kulturminner på øya. Foreningen har arrangert en rekke dugnader hvor formidling av fyrhistorie har vært sentralt, selv om det til tider kan være utfordrende å komme seg til øya. I senere år har de for egen regning fått laget en rekonstruksjon av fyrgryta av smedene på Vikingodden i Tønsberg, etter mal fra eldre tegninger. Fremover planlegges restaurering av grunnmuren til fyret som ble tatt i bruk 1801.
- **Færder Fyrs** venner arbeider med formidling av fyranleggets historie som del av kystkulturen, samt med å bevare, sikre og tilgjengeliggjøre fyren som et kulturminne og kystleddestinasjon. Organisasjonen har dessuten driftsansvar for kystledhytten Signalboligen.
- **Tjøme historielag** har til formål å fremme interessen for, og øke kunnskapen om historie, tradisjoner og kulturvern. Foreningen arbeider foruten med å registrere og kartfeste lokale kulturminner (hvorav en stor del knyttes til krigs- og forsvarshistorie) med å arrangere møter,

ekskursjoner, utstillinger, kurs og tilrettelegge for at skolene kan bruke historisk materiale og kunnskap i undervisningen. Historielaget har lokaler på Haug, i en bygning fra ca. 1850 som startet opp som landhandel. Her står dessuten det flyttede og restaurerte gamle kirkemuseet fra 1901 som huser historielagets bygde-og kystkulturutstillinger. Tidskriftet *Tjúma* gis ut hvert eller annet hvert år, og foreningen forvalter *Tjøme Digital Bygdebok* med 12 000 bilder og 1200 artikler om Tjømes kulturhistorie kombinert med en slektsdatabase med over 50 000 navn. I 2019 laget elevene i 6. klasse på Lindhøy skole fotoutstillingen «Tjøme før og nå» sammen med historielaget. Les mer om historielagets aktiviteter og ressurser på www.tjomehistorielag.no

Vedlegg

8. Vedlegg - kilder og andre referanser

Nettressurser
Kulturarvskolen, undervisningsopplegg for lærere og elever
www.kulturarvskolen.no

Nøtterøy historielag, herunder årsskriftet Njotarøy (1987-)
www.notteroyhistorielag.no/njotaroy/emneregister-njotaroy/

Tjøme historielag, med lenker til artikler og samlinger, herunder årboken «Tjuma» (2000-)
www.tjomehistorielag.no

Tjøme digitale bygdebok, med blant annet slekts- og gårdshistorikk og flere tusen bilder fra Tjøme
www.digitalbygdebok.no

Hvasser og Brøtsø historielag, med lenker til publikasjoner og samlinger
www.hvasserhistorie.no

Digitaltmusem.org – Museenes samlinger på nett med fotografier, gjenstander, kunstverk mm.
www.digitaltmuseum.org

Nasjonalbibliotekets arkiver med digitaliserte bøker, tidsskrifter, kunstverk mm.
www.nb.no

Vestfoldmuseenes arkiv
vestfoldmuseene.no/sok-i-arkivportalen/

Landsdekkende digitalt arkiv med historiske bilder, register, filmer mm.
www.digitalarkivet.no/

Riksantikvarens åpne database for kulturminner
www.kulturminnesok.no

Artikler, fagstoff og verktøy om istandsetting og forvaltning av eldre bygninger
www.byggogbevar.no

Kart, stedsnavn og historiske flyfoto
www.norgeibilder.no

Historiske kart og flyfoto
www.kartverket.no

Kartsøk, flyfoto, historiske foto og kart, samt skråfoto
kart.1881.no

Landsverneplan for Forsvaret
www.forsvarsbygg.no/no/verneplaner/landsverneplan-for-forsvaret/

Kystverkets kulturminnesider
www.kystverket.no/Kystkultur/kulturminneforvaltning/

Portal med korte og velskrevne artikler om norsk forhistorie og historie
www.norgeshistorie.no

Færder nasjonalpark, herunder Forvaltningsplan med vedlegg, besøksstrategi, informasjon om tilbud knyttet til reiseliv, mm.
www.færdernasjonalpark.no

Veiledere
Riksantikvarens veiledere, retningslinjer og informasjonsark om kulturminner og forvaltning
www.riksantikvaren.no/jeg-trenger-veiledning

Forvaltning av museumsbygninger – Bygningsvern i museer, Kulturrådet/NIKU
https://www.kulturradet.no/vis-publikasjon/-/forvaltning-av-museumsbygninger

Bærekraftig energieffektivisering i eldre bygninger, Fortidsminneforeningen
www.fortidsminneforeningen.no/images/avdelingsnyheter_media/Enok_i_gamle_hus.pdf

Veileder: klimaendringer og kulturminner, Riksantikvaren
https://www.miljodirektoratet.no/myndigheter/klimaarbeid/klimatilpasning/klimatilpasning-i-sektorer/kulturminner-og-kulturmiljo/

Litteratur
Andersen, E., Sørensen H.G.: *Fortellinger om øyfolket i Færder nasjonalpark*. Fagspesialisten (2018)

Asplan Viak: *Kulturhistorisk stedsanalyse (DIVE) for Teie* (2018)

Aurmark, S. (red.): *Veierland kirke 1905-2005 – Hundre år i hverdag og helg*. Lokalutvalget for Veierland kirke (2004)

Aurmark. S. (red.): *Hus og folk på Veierland – Portrett av et øysamfunn*. Veierland vel (2018, 2. utg.)
Berg, L. (1980): *Tjøme bygdebok.* Preutz Grafisk A/S (1920)

Berg, L.: *Nøtterø: en bygdebok: historisk skildring av bygdens utvikling fragammel tid ned til kjendte nutidsforhold*. Nøtterø kommune (1922)

Brendalsmo et. al: *Kulturmiljøer og kulturmiljøavrensninger. NIKU-rapport Kyst-SIP.* NIKU, Oslo (2007)
Brendalsmo, J.: *Een Øe langt fra Landet. Kulturminneregistrering i skjærgården,* Nøtterøy kommune (1993)

Christophersen, E.: *Nøtterøy 1914 – 1940, Krig og kriser – vekst og fornyelse. Nøtterøys historie 1900-tallet bind 1.* BK Grafiske A/S, Sandefjord (2009)

Christophersen, E.: *Nøtterøy 1940– 2000, Krig og okkupasjon – velstand – makt og avmakt. Nøtterøys historie 1900-tallet bind 2.* BK Grafiske A/S, Sandefjord (2010)

Drange, T. et al.: *Gamle trehus – historikk, reparasjon, vedlikehold*. Gyldendal (2011, 4. utg.)
Engebretsen, C. S.: *Bare krigsminner? Tømte gravplasser etter sovjetiske krigsfanger*. Primitive tider 2016:18, s. 217-234

Erlingsen, E.C. (red.): *Los på Hvasser – Stort og smått fra loslivet*, Hvasser og Brøtsø Historieforening (2012)

Erlingsen, E.C., Sandåsen, K.: *Øyboere i krig*, Hvasser og Brøtsø Historieforening (2007)

Erlingsen, E.C.: *Los ved Færder – Losvesenets historie i det sønnenfjeldske Norge*, Hvasser og Brøtsø Historieforening (2010)

Hanson, T.: *Pensjonatdriften på Tjøme.* Cicero Grafisk A/S (1994)

Indrebø, G.: *Stadnamn fraa Oslofjorden*. Oslo (1929)

Jacobsen, B.H. et al.: *Tjøme kirke 140 år.* (2007)

Lande, O., Aarvik, E.: *Nøtterøy kirke 800 år.* Ant. Anderssens Trykkeri A/S (1985)

Larsen, E., Kaiser, J.H.: *Den kalde krigen – og Vestfold - 1948-1991*. E-Forlag (2016)

Nome, M.A., Stige, M.: *Verdien av kulturminner – Økonomisk merverdi på boliger i Oslo 2004-2013*. Fortidsminneforenings årbok 2016 - Krigens minner, Fortidsminneforeningen (2016)

Norderhaug, M.: *Verneverdige områder i Vestfold fylke. Vestfold regionplanråd*. Dok. 20.877. Larvik (1972)

Nymoen, P., Nævestad, D.: *Hva blir borte av det vi ikke ser? Årlig tap og skade på kulturminner under vann: En statusrapport med kartlegging av omfang, og forslag til langsiktige overvåkingsprogram*. Norsk Sjøfartsmuseum (2006)

Olsen, P.E; Sørlie, R.: *Festung Vestfold 1940-1945*, Ares Forlag AS, Skallestad (2016)

Paulsen, H.: *Nøtterøy 1800-årene.* Nøtterøy kommune, Borgheim (1986)

Paulsen, H.: *Nøtterøy inn i 1900-årene.* Nøtterøy kommune, Sandefjord (2003)

Paulsen, K., Løken, I. (red.): *Veierlandsminner*. Veierland vel (1988, 2. utg.)

Røgeberg, K.M.: *Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli*. Bind 3. Solum forlag. Oslo (2005)

Schmedling, T. & Hansen, O.: *Naturmiljø og kulturlandskap på Nøtterøy.*
Vestfold grafiske (1990)

Sundåsen, K. (red.): *Avhold, misjon, fest og glede - foreningsliv på Hvasser og Brøtsø i mer enn 100 år*, Hvasser og Brøtsø Historieforening (2015)

Sørlie, R.: *Litt om krigen og freden på Nøtterøy –små og store glimt fra det okkuperte Nøtterøy 1940 – 1945.* Nøtterøy kommune (1995)

Tveite, S. (1997): Tjøme år 1800: *A Most Special Case*? Bjørn L. Basberg, Helge W. Nordvik og Gudmund Stang (red). I det lange løp. Essays i økonomisk historie tilegnet Fritz Hodne. s. 305-314, Fagbokforlaget (1997)

Unneberg, S. H.: *Nøtterøys gårds- og slektshistorie - bind 1.* Mariendals boktrykkeri A/S, Gjøvik (1971)

Unneberg, S. H.: *Nøtterøys gårds- og slektshistorie - bind 2.* Mariendals boktrykkeri A/S, Gjøvik (1971)

9. Vedlegg - fredete bygninger og anlegg

9.1 Automatisk fredete bygninger

Nøtterøy kirkested. Både på Tjøme og på Nøtterøy ble det bygget kirker i middelalderen. Begge steder ble det reist steinkirker i første halvdel av 1100-tallet, og disse var nok andre generasjon kirkebygg på stedet. Tjøme gamle kirke ble revet i 1860. Nøtterøy kirke ble kraftig ombygd på midten av 1800-tallet, slik at kun tårnet og skipet av den gamle kirken ble bevart. To spesielle trekk ved kirken er steinrelieffene på kirkens yttervegger og den eldste delen av døpefonten. I tillegg til kirkebygningen er et område rundt kirkenen, som tilsvarer utstrekningen av kirkegården i middelalderen, automatisk fredet. (Bilde: Riksantikvaren)

9.2 Vedtaksfredete bygninger

Beskrivelser er hentet fra Askeladden.

Agerup gård ved Berganveien sør på Nøtterøy, like nord for Torød. Stedet Agerup har en lang gårdshistorie og tradisjoner som bondereder-hjem, med røtter tilbake til middelalderen. Den første kjente brukeren på Agerup var Mons, nevnt i kilder fra 1627. Skipper og reder Christen Nielsen Agerup (1780-1821) arbeidet seg under gunstige forhold opp til stor velstand og kjøpte gården i ung alder. Han fikk bygget om hovedbygningen på Agerup til bolig i 1799 og kjøpte også partier av nærliggende gårder. Fredet 1923. (Bilde: Riksantikvaren)

Budal Nordre. Budal ligger på østsiden langs hovedveien/Vestveien på Tjøme. Den fredete hovedbygningen er datert til 1820-årene og hører til et gårdstun med låve og sidebygning. Sidebygningen har antakelig samme alder som hovedhuset. (Bilde: Riksantikvaren)

Dyrlandloftet. Det fredete loftet, som ble flyttet fra Åmotsdal i Seljord til Tandstad i 1942, er et typisk Telemarks-loft med laftet kjerne, innkledd utkraget svalgang rundt overetasjen. Datert til 1770. (Bilde: Riksantikvaren)

Vestre Ekenes. Huset ble oppført som hovedbygning på gården Vestre Ekenes, antakelig på slutten av 1700- eller begynnelsen av 1800-tallet. Et typisk eksempel på den stilrene, kompakte gårdsbebyggelsen fra Vestfolds empire-epoke. Fredet i 1923. (Bilde: Riksantikvaren)

Eidene Nordre. Hovedbygningen på Eidene (Tjøme) ligger langs Helgerødveien i et gårdstun som strekker seg inn i en glove, ikke langt fra sjøen som ligger sørøst for gården. Bygningen har fått sitt nåværende utseende i annen halvdel av 1700-tallet. Eierne har vært redere og skippere og stedet føyer seg inn i Vestfolds kysthistorie. (Bilde: Riksantikvaren)

Holtane nedre. Gården Holtane nedre ligger imellom to åsrygger i nordenden av et jordbrukslandskap langs Østveien på Tjøme. Hovedbygningen tilhører skipperhustradisjonen på Tjøme og skal være oppført før 1700. Bygningen, som er utvidet, er et to-etasjes laftet tømmerhus med saltak og to utbygg, som antas å være et av de eldste husene på Tjøme. Hovedbygningen danner søndre avgrensning av et lite gårdstun, som har en eldre låvebygning og en ny garasje på nordsiden. (Bilde: Riksantikvaren)

Mellom Kjøle. Gården Mellom Kjøle ligger på en liten høyde i et landskap med flere gårdsbruk rett vest for Bergan på Nøtterøy. Hovedbygningen på Mellom Kjøle er ant. oppført av Ole Michelsen i 1815. Huset er et godt eksempel på et halvannen etasjes laftet våningshus med bratt saltak og en enkel Louis Seize-detaljering, som blant annet kommer til uttrykk i bi-inngangen på vestgavlen - med en tofløyet dør med skåret dekor. Fredet 1923. (Bilde: Nøtterøy historielag)

Nøtterøy prestegård. Hovedbygningen er en to-etasjes laftet og panelt bygning fra cirka 1850 med valmet tak. I tillegg til hovedbygningen er også stabburet og forpakterboligen fredet Prestegården inngår i en historisk sammenheng med kirken, men også de eldre gårdene Nyhus og Nygård som ligger ved samme åpne jorde. Fredet i 1993.

Sand Nordre. Nordre Sand har en vakker beliggenhet ved Årøysund øst på Nøtterøy. Hovedbygningen er antagelig oppført på siste halvdel av 1700-tallet og har opprinnelig bestått av en stue med kammers på sydsiden og kjøkken mot nord. Kaptein Lars Jakobsen bygget på og utvidet huset mot vest med ny stue og kammers i 1804. Bygningen fikk ved dette sin nåværende form. Huset er et representativt eksempel på et stort og stilrent våningshus, typisk for Oslofjord-området tidlig på 1800-tallet. Fredet 1923. (Bilde: Riksantikvaren)

Steinane/Humlesekken ligger ut mot sjøen, på en liten halvøy like øst for Grepan på Tjøme, og hører til en type bygninger som det finnes få bevart av i kommunen: steinhus. Det er bygninger oppført av småkårsfolk, etter 1840-årene for en stor del folk fra Østfold og Sverige som var innflyttete stein- og jordarbeidere med lav inntekt. Denne eiendommen har imidlertid tilhørt kunstneren Jean Heiberg, som begrunner at den også tilskrives personhistoriske verdier. Steinhyttene ble fremhevet av Anders Bugge som en særegen bygningstype som man med få unntak bare så på Tjøme. Fredet 1923. (Bilde: Tjøme historielag)

Nordre Sundane. Nordre Sundane (Slippen) ligger på eiendommen Vindåsen, på nordsiden av Tjøme mot Vrengensundet inne i en lun vik. Hovedbygningen er et stort, laftet tømmerhus fra cirka 1800 med liggende kledning og saltak. Stilmessig hører den til klassisismen og er en stram, nøktern bygning med liggende panel og bratt saltak. Fredet 1923. (Bilde: Riksantikvaren)

Færder fyrstasjon Store Færder. Færder fyrstasjon ligger på øya Store Færder utenfor Tjøme. Fyrstasjonen ble opprettet i 1697 og er landets nest eldste fyr. Anlegget har vært et familiebetjent fyr, med opptil flere familier bofast samtidig. Jordflekker er blitt dyrket opp, og det har vært husdyrhold med ku og hest, som blant annet ble brukt til å transportere kull fra stranden til fyret. Innenfor fredningsområdet er det foruten tufter og vei; steingjerder, rydningsrøyser, steintrapp, spor etter dyrking og spor etter landing i sør. Fredet i 1997.

Færder fyrstasjon Lille Færder (Tristein). Færder fyrstasjon på Tristein er et av de store kystfyrene i Norge. Fyrstasjonen ble flyttet fra Store Færder til Lille Færder i 1857. Støpjernstårnet er støpt på Bærums Verk og lykten laget på Nes Jernverk. Bolighusene ble først oppført i 1868. Til sammen består stasjonen av 8 bygninger og 2 landinger. Innenfor fredningsområdet er det foruten bygninger, tufter, landinger og meteorologisk måleutstyr, også vei, hvitmalte tregjerder, rødmalte jernrørsgelendere, hage og tyske stillinger fra 2. verdenskrig. Deler av bygningsmassen brukes i dag til kystledhytte som Færder Fyrs Venner har driftsansvar for. Fredet i 1997. (Bilde: Riksantikvaren)

9.3 Forskriftsfredete bygninger og anlegg

Årøsund tidligere tollstasjon. Årøsund er eksempel på tollstasjon i en uthavn i Oslofjorden der tollvesenet kjøpte en bolig til stedets overtollbetjent og antagelig to rorskarer. Hovedbygningen er forholdsvis godt bevart med mange detaljer i et utrykk som er karakteristisk for stedet og perioden fra 1830. Hovedbygningen på Årøsund har vært administrativt fredet siden 1934. I tillegg inngår vaktstuen i sørvest, fra 1917, i fredningen. Anlegget inngår i Toll- og avgiftsdirektoratets landsverneplan fra 2014. (Bilde: 1881.no)

Sandøsund tidligere tollstasjon. Den tidligere tollstasjonen ligger i tettstedet Sandøsund på Hvasser. Hovedbygningen er formålsbygd for overtollbetjenter i Tollvesenet og lå da det ble oppført 1841-1843 åpent og fritt på en liten høyde, et stykke fra sjøen. Det var likevel godt utsyn fra huset og ned til vannet slik at tollerne kunne holde øye med båttrafikken. I dag er hovedbygning og annekser omringet av nyere bebyggelse. Anlegget inngår i Toll- og avgiftsdirektoratets landsverneplan fra 2014. (Bilde: 1881.no)

Torås fort. Torås fort ble etablert på Tjøme av Forsvaret som ledd i utbyggingen av Ytre Oslofjord festning i mellomkrigstiden. Anlegget ble utviklet videre av den tyske okkupasjonsmakten. Det militærhistoriske landskapet består delvis av naturlige fjellknauser, delvis av støpte høyder der stillinger etc. er plassert. Øvre leir utgjør et meget helhetlig miljø med flere godt bevarte bygninger og karakteristiske fortifikasjoner innenfor et konsentrert område. Anleggets beliggenhet og struktur, de bevarte bygningene, samt tilpasning til omgivelsene gjør at Torås har betydelig pedagogisk verdi og opplevelsesverdi. Fredningen omfatter bygninger og fortifikasjoner med trappesystemet samt alle spor etter militær virksomhet innenfor verneområdet. Inngår i Landsverneplan for forsvaret, Forsvarsbygg fra 2000.

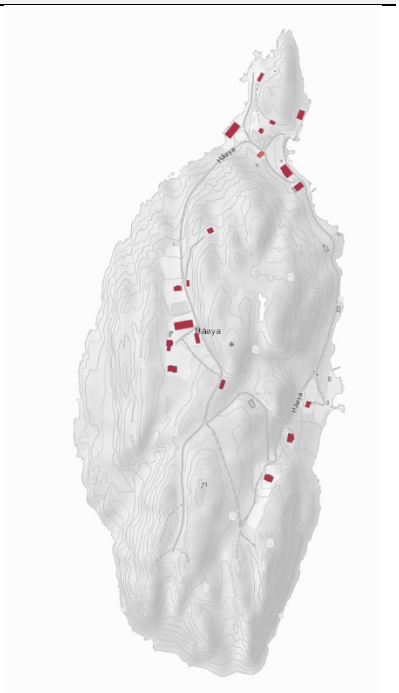

Mellom Bolærne - Grevestuen. Forsvaret har hatt ulike bygninger og anlegg på Østre Bolærne, Vestre Bolærne, Mellom Bolærne, Garnholmen og Skarvesete. Disse har vært avstengt for allmenn ferdsel, men Mellom Bolærne ble i 1998 åpnet for guidete besøk. Mellom-Bolærne utgjør et verdifullt kulturlandskap og -miljø, med viktige elementer både fra den eldre historien før Forsvaret overtok øya, og minner fra annen verdenskrig. Her finnes den forskriftfredete så kalte Grevestuen som ble reist av Peder Anker Wedel Jarlsberg som jaktstue/fritidsbolig rundt år 1840. Inngår i Landsverneplan for forsvaret,

Forsvarsbygg fra 2000. (Bilde: Vestfold og Telemark fylkeskommune)

Håøya. Anlagt for å hindre fienden å trenge inn Vestfjorden til Tønsberg, samt stoppe adgang til Melsomvik – som da var opplagshavn for den norske krigsflåten. Øya har et interessant bygningsmiljø, som står sjeldent helhetlig og godt bevart fra den første utbyggingsperioden fra 1890-årene. Her er endel trebygninger som bl.a. har sveitserstilpreg samt noen bygninger med spesielt militært preg, eksisterende pussede murbygninger og eldre ammunisjonshus omgitt av jordvoller. Miljøet har i tillegg beholdt en del interessante elementer og detaljer, som eks. stativ av jern for kamuflasjetrær, jernskjold, terrengtrapper, kanonstillinger, kongelig signatur hugget inn i fjell og jernbolter for transport av kanonmateriell o.a. langs gamle batteriveier. Inngår i Landsverneplan for forsvaret, Forsvarsbygg fra 2000.

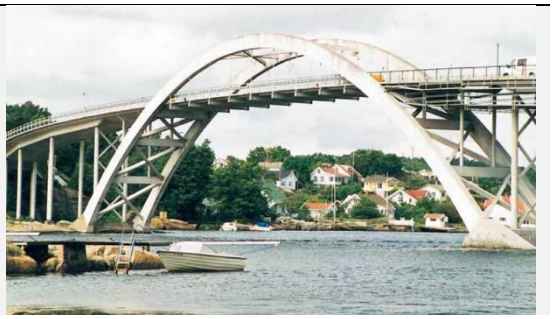

9.4 Listeførte kulturminner

Tjøme kirke. Kirken ble oppført i 1867 på samme plass som den gamle romanske steinkirken hadde stått frem til den ble revet i 1860-årene. Bygningen har et karakteristisk nygotisk preg og er oppført i naturstein og tegl. Kirkens kunstinventar dateres tilbake til middelalder. Altertavle og prekestol, i bruskbarokk, er datert til 1670-årene. Arkitekt var Anders Thorød. Et område rundt bygningen, som tilsvarer utstrekningen av kirkegården i middelalderen, er automatisk fredet.

Røssesund bru. Røssundbrua forbinder Brøtsø og Tjøme og utgjør et landemerke i Røssesundet, og i den vestfoldske skjærgården. Det er en buebru oppført i armert betong, med et hovedspenn på 76 meter og mellomliggende brubane. Da bruen sto ferdig i 1952 erstattet da den eldre kabelferja som krysset sundet cirka 200 meter nordover. Bruen er listeført og inngår i Nasjonal verneplan for veger, bruer og vegrelaterte kulturminner. Bilde: Statens vegvesen

10. Vedlegg - områder avsatt til hensynssone i kommunedelplan

10.1 Hensynssoner i kommunedelplan

Område/objekt	Henssynsone	Type
Teie – del av Nøtterø hageby	H570_1	Hensynssone bevaring
Grindløkken skole	H570_2	Hensynssone bevaring
Fagertun	H570_3	Hensynssone bevaring
Hella gravfelt (utvidet)	H570_4	Hensynssone bevaring
BP - Bensinstasjon	H570_5	Hensynssone bevaring
Bygningsmiljø Nesbryggen (brygger og boder)	H570_6	Hensynssone bevaring
Bygningsmiljø Nesbryggen (boliger og uthus)	H570_7	Hensynssone bevaring
Kulturlandskap og bygningsmiljø ved Brevik	H570_8	Hensynssone bevaring
Bygningsmiljø ved Svensrød	H570_9	Hensynssone bevaring
Sjøbodområde med brygger og anlegg ved Myrasundet	H570_9	Hensynssone bevaring
Gravrøys, Herstadåsen	H710_2	Båndlagt for regulering
Bygningsmiljø ved Knarrberg	H710_3	Båndlagt for regulering
Hulveilokalitet i Teieskogen	H710_4	Båndlagt for regulering
Fossilt gårdsanlegg i Teieskogen	H710_5	Båndlagt for regulering
Gårdsmiljø, Agerup gård, vedtaksfredet	H730_1	Båndlagt iht. kulturminneloven
Gårdsmiljø Nøtterøy prestegård, vedtaksfredet bygningsmiljø	H730_2	Båndlagt iht. kulturminneloven
Nøtterøy kirke og middelalderkirkegård	H730_3	Båndlagt iht. kulturminneloven
Gårdstun med vedtaksfredete "Dyrlandloftet" på Tandstad	H730_4	Båndlagt iht. kulturminneloven
Gårdstun på Ekenes, med vedtaksfredet våningshus	H730_5	Båndlagt iht. kulturminneloven
Gårdsmiljø på Kjøle mellom, med vedtaksfredet bolig	H730_6	Båndlagt iht. kulturminneloven
Nordre Sand, vedtaksfredet våningshus ved Årøysund	H730_7	Båndlagt iht. kulturminneloven

10.2 Regulert til bevaring i reguleringsplan

Listen omfatter ikke eldre reguleringsplaner:

Objekt	Hensynssone	Plan-ID
Steingjerde, Knarvik	H570	229
Gårdstun, Føynland	H570_1	2010002
Gårdstun, Føynland	H570_2	2010002
"Huset i Svingen", Torød sentrum	H5701_1	2010005
Bygningsmiljø, Torød sentrum	H570	2010005
Sikringssone, Skjerve gravfelt	H570	2010012
Grindløkken skole, Teie	H570	2011004
Bygningsmiljø fra før 1940, Smidrøsveien Teie sentrum	H570	2012007
Ark. lokalitet, Tenvikveien	H570_2	2014008
Ark. lokalitet, Tenvikveien	H570_1	2014008
Ark. lokalitet, Tenvikveien	H570_3	2014008
Minemagasin, Vestre Bolæren	H570_1	2015008
Husmannsplass, Vestre Bolæren	H570_2	2015008
Fd., skolebygning, Gamleveien	H570	2017007
Ark. lokalitet Krokstadmyra	H570_2	T20090006
Veifar, Krokstadmyra	H570_1	T20090006
Veifar, Feierskauen	H570_2	T2011001
Ark. lokalitet, Feierskauen	H570_1	T2011001
Steingjerde 1, Grindholmveien	H570	T2013002
Steingjerde 2, Grindholmveien	H570	T2013002
Steingjerde 1, Grepan	H570	T2016003
Steingjerde 2, Grepan	H570	T2016003
Steingjerde, Lindhøy	H570	T2017003

11. Vedlegg - støtteordninger

Klima og miljødepartementet/Riksantikvaren/Husbanken

Det finnes en rentekompensasjonsordning for istandsetting av kirkebygg. Midlene fordeles av Husbanken, og ordningen er for freda og verneverdige kirker (rettet mot kommuner og kirkeeiere).
https://husbanken.no/tilskudd/tilskudd-rentekompensasjon/rentekompensasjon-kirker/

Fylkesmannen

Tilskuddsordningene i regionalt miljøprogram forvaltes av Fylkesmannen og skal stimulere ivaretakelsen av miljøverdier i det dyrkete kulturlandskapet, herunder gamle ferdselsårer, eldre tekniske anlegg, verneverdige bygninger, gamle husdyrraser og tradisjonelle plantesorter.
https://www.fylkesmannen.no/Landbruk-og-mat/Miljotiltak-i-jordbruket/

Vestfold og Telemark fylkeskommune
Kulturarv i Vestfold og Telemark fylkeskommune gir tilskudd til verneverdige og fredete bygg og anlegg, samt til kystkultur/fartøyvern. I praksis er det Riksantikvaren som fordeler tilskudd til hver fylkeskommune etter søknad. Fylkeskommunene gir deretter tilskudd til enkeltprosjekter i fylket etter søknad, for eksempel tilskudd til fredete hus i privat eie.
https://www.kulturarvvestfold.com/

Spesielle miljøtiltak i landbruket (SMIL)
Dette er en statlig tilskuddsordning sortert under Landbruksdirektoratet som gir støtte til planlegging og gjennomføring av knyttet til blant annet istandsetting og skjøtsel av kulturminner og kulturmiljøer i kulturlandskapet til jordbruket. https://www.landbruksdirektoratet.no

Utvalgte kulturlandskap i jordbruket
Tilskuddet gjelder for tiltak innenfor det området i skjærgården som ligger innenfor *Utvalgte kulturlandskap i jordbruket*. Det kan søkes om tilskudd for tiltak som for eksempel restaurering og skjøtsel av arealer, istandsetting, vedlikehold og skjøtsel av bygninger, formidling, kartlegging og dokumentasjon av behov for skjøtsel og sikring av natur- og kulturminneverdier. Det er kommunen som innvilger tilskudd.

Kulturminnefondet
Formålet til Norsk kulturminnefond er å bidra til å styrke arbeidet med å bevare verneverdige og fredete kulturminner, samt bidra til at et mangfold av kulturminner og kulturmiljøer kan benyttes som grunnlag for fremtidig opplevelse, kunnskap, utvikling og verdiskapning, jf § 1 i *Forskrift om vedtekter for Norsk kulturminnefond.* Tilskuddsordningen et lavterskeltilbud til private eiere av verneverdige kulturminner. Også frivillige lag og organisasjoner, enten de eier kulturminnene selv eller forvalter dem på vegne av andre, kan søke. https://kulturminnefondet.no

Norsk kulturråd
Kulturfondet, som er en ordning i regi av Norsk kulturråd, har til hensikt å stimulere til prosjektbasert arbeid med bevaring, dokumentasjon og formidling av kulturarv i Norge. Fondets generelle mål innenfor fagområdet kulturvern er å gjøre kulturverdiene bedre kjent og tilgjengelige for folk flest. Støtten retter seg i hovedsak mot det det frivillige kulturvernet. En betydelig del av prosjektmidlene går til dokumentasjon og formidling i form av utstillinger, dokumentarfilmer og faglitteratur. https://www.kulturradet.no/

Norsk Kulturarv
Norsk Kulturarv ble etablert som en ideell stiftelse i 1993. Stiftelsen Norsk Kulturarv er en interesseorganisasjon med formål å bidra til vern av kulturarven gjennom bærekraftig bruk. Norsk Kulturarv er landsdekkende og åpen for alle. http://kulturarv.no/

Kultur- og Miljølegatet i Norges Vel
Midlene fordeles av Norges Vel, og holder som et satsingsområde bevaring av gamle hus og gjenstander dersom de inngår i næringsvirksomhet (turisme eller næringsliv). https://norgesvel.no

UNI-stiftelsen
Stiftelsen UNI er en stiftelse med ideelt formål å fremme allmennyttig virksomhet innen skade- og miljøvern, for derved å bidra til en trygg utvikling i det norske samfunn. Stiftelsens bidrag skal i første rekke være økonomisk støtte til prosjekter og påskjønnelse til institusjoner og enkeltpersoner. http://www.stiftelsen-uni.no/

Sparebankstiftelsene DnB og SR-Bank
Sparebankstiftelsene er uavhengige pengeutdelende stiftelser som gir bidrag til allmennyttige formål. Deres gaveformål er rettet mot kunst og kultur, kulturminner og historie, friluftsliv og naturkunnskap, samt nærmiljø, idrett og lek. En av pågående satsninger retter seg til organisasjoner som jobber for å skape et triveligere miljø rundt Oslofjorden. https://srstiftelsen.no/ https://www.sparebankstiftelsen.no/no

Eivind Eckbos legat
Eckbos legat ble opprinnelig stiftet i 1923. Legatet gir blant annet støtte til prosjekter som berører norsk bygde, kyst- og skipsfartskultur samt kunst, kulturliv og kulturvern forutsatt at prosjektene er tilgjengelig for allmenheten. https://www.eckbos-legat.no/

Fortidsminneforeningen
Fortidsminneforeningens deler via sin støtteordning Kulturminner for alle ut midler for å bidra til at færre kulturminner går tapt, styrke og ivareta tradisjonelle håndverksteknikker, og for å sikre kulturminner som er allment tilgjengelige. https://www.fortidsminneforeningen.no

12. Vedlegg - kulturminner i kommuneplanens arealdel

Planbestemmelser og -retningslinjer som berører kulturminner, -miljøer og -landskap i Færder kommunes gjeldene arealdel av kommuneplanen. Vedlegget justeres ved revidering.

§ 12 Landskap

- Verdifulle landskapsområder skal forvaltes slik at kvalitetene i landskapet opprettholdes og styrkes. Åsprofiler, særlig velutviklede formasjoner fra istiden, bekkeløp, landskapssilhuetter og horisontlinjer skal bevares.
- Alle søknadspliktige tiltak etter §20-1 skal tilpasses og underordne seg helhetspreget i natur- og kulturlandskapet.

§ 13 Estetikk

- Nye bygninger og anlegg, samt endringer av eksisterende (heretter tiltak), skal utformes i samspill med omgivelsenes karakter og form, naturgitte forhold på stedet, og kulturlandskapet. Tiltak skal underordne seg områdets topografiske særpreg, og større fyllinger, skjæringer og andre vesentlige terrenginngrep skal så langt det lar seg gjøre unngås. Tiltak skal tilpasses omkringliggende eksisterende bebyggelse i forhold til volum, materialer og farger, men kan gis en moderne utforming.

§ 14 Kulturminner og kulturmiljø

- Hensynet til kulturminner, kulturmiljøer og verneverdige bygninger skal ivaretas i plan- og byggesaker. Kulturminner som fornminner, veier, steingjerder, hustufter, alléer, rydningsrøyser, merkesteiner, krigsminner med mer skal tas særlig hensyn til i saksbehandlingen.
- Bygninger/objekter med høy antikvarisk eller arkitektonisk verdi i seg selv, eller som er del av et helhetlig kulturmiljø eller kulturlandskap, skal søkes bevart.

- Ved tilbygg til eller endring av verneverdige bygninger skal dette skje på en slik måte at bygningens verneverdi ikke forringes. Tilbygg skal underordne seg den eksisterende bygningen med hensyn til plassering, utforming, volum/størrelse, material- og fargebruk.

§ 28 LNF (landbruk-, natur, og friluftsliv)

a) I LNF-områdene er det bare tillatt med tiltak i samsvar med arealformålet landbruk-, natur- og friluftsliv, jf. § 11-11 nr. 1.
b) Plassering av midlertidige bygninger, konstruksjoner og anlegg tillates ikke med mindre de er i samsvar med arealformålet landbruk, jf § 11-9 første ledd nr.6.
c) Nye bygninger og faste installasjoner (i landbruket) skal tilpasses naturlig terreng, kulturminner og verneverdige bygninger. Plassering i landskapet, høyde, form og materialbruk skal vurderes. Ved søknad om tiltak som vurderes å kunne komme i konflikt med kulturminner eller kulturmiljø skal det redegjøres for dagens situasjon, og virkningen av planlagte tiltak skal dokumenteres.

§ 25.8 under Retningslinjer for områder som ikke bør fortettes
Avsnittet omfatter bestemmelser og retningslinjer om fortetting. Det fremheves at områder som ikke bør fortettes er områder og bygninger som har historisk, arkitektonisk særpreg og/eller representerer en bestemt tidsepoke.

I områder der eksisterende bygninger har historisk verdi, i seg selv eller som del av et bygningsmiljø, eller representanter for en bestemt tidsepoke skal det ved alle tiltak etter plan- og bygningsloven tas særlig hensyn til disse verdiene.

Med sikte på bevaring av bygningers og strøks særpreg og karakter, kan bygningsmyndighetene kreve at bygningers takform, fasader, vinduer og dører, samt materialbruk og farger opprettholdes. Ved eventuelle tilbygg til eksisterende bygninger skal det tas særlig hensyn til volum og form, både i forhold til bygningskropp alene og i forhold til terreng og utearealer. Estetisk og fysisk tilknytning til nabobebyggelse vil være relevante momenter med vekt på strukturen i eksisterende bebyggelse, topografi og historisk utbyggingsmønster.

Fortetting eller fradeling anses i strid med ovennevnte, og tillates ikke uten utarbeidelse av reguleringsplan med særlig hensyn til bevaring av eksisterende bygninger og bygningsmiljø.